

KATONA ANDRÁS

Dagály és apály

A Trianon-kép változásai a Horthy-korszak és a szocialista idők
magyarországi történelemtankönyveiben

TANULMÁNYOK

ÖSSZEFOGLALÁS

Száz éve írták alá a versailles-i Nagy-Trianon-palotában az első világháborút lezáró magyar békeszerződést,¹ amely felszámolta az ezeréves történelmi Magyarországot, annak területét alig harmadára csökkentette, és a magyarság mintegy harmadát, közel három és fél millió honfitársunkat az utódállamok fennhatósága alá kényszerítette. Ugyanakkor Magyarország – a török hódoltságot és Habsburg uralmat követően – újra visszanyerte teljes függetlenségét. 90%-nyi magyar lakosságával mintegy nemzetállammá is vált, a korábban itt élt nemzetiségek túlnyomó része pedig saját meglévő vagy újonnan létrejött államához került.

A nagy kérdés az volt, hogy életképesnek bizonyul-e a létrejött csonka Magyarország, és hogyan képes feldolgozni a nemzet és az ország új vezetése ezt az új állapotot, a monarchiabeli nagyhatalmi státusból a kisállami sorba süllyedést, nem beszélve iparunk, erdeink, bányáink, vasúthálózatunk, virágzó városaink, jelentős egyetemeink, kulturális központjaink és iskoláink számottevő részének elvesztéséről, amit súlyos jótételi kötelezettségek is tetéztek. Ezeket a Trianonnal kapcsolatos kérdéseket az ezt követő két, egymást tagadó történelmi időszak, a Horthy-korszak negyedszázada és a szocializmus ötödfél évtizede történelemtankönyveinek vallatóra fogásával próbáljuk megválaszolni, felidézve és értékelve azt, hogyan írtak a tankönyveink erről a számunkra tragikus eseményről. A két korszak közötti alapvető különbséget a címben fogalmaztuk meg: az (öndefiníciója szerint is) ellenforradalmi időszak Trianon-témára jellemző bőséges és gyakran szó szerint dagályos tárgyalását a szocialista korszak apálya, jórészt elhallgatásai követték.

Kulcsszavak: összehasonlító pedagógia, tantárgytörténet, historiográfia, tankönyvelemzés

¹ Eredeti és teljes kiadás: *A magyar békeszerződés*. M. kir. Külügyminisztérium, Budapest, 1920. 86.; *A Magyar Békeszerződés és a becikkelyező törvény szövege és magyarázata*. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Alkér Ádám – dr. Ambrózy Gyula – dr. Danilovics Pál – dr. Lukács Simon – dr. Nyulászi János – dr. Pap Dezső – Sipos Árpád. Ordo Törvény- és Rendeletár, Budapest, 1921. VIII + 333 + [3] p. különálló színes térképmelléklet (*Az „Ordo” Törvénytára 4.*). Letöltés: <http://mek.oszk.hu/19100/19104/19104.pdf>, valamint https://intermatrix.hu/samples/trianoni_beke.pdf és https://hu.wikisource.org/wiki/Trianoni_bekeszerzodes (2020. 03. 18.)

I. A Horthy-korszak negyedszázada – a revízió ígézetében (1920–1944)

Mottó: „Magyar az, akinek Trianon legalább fáj.”
(Karinthy Frigyes)

Trianon után természetes alapkérdés volt az integer Magyarország kényszerű felbomlásának a feldolgozása a hazai közvéleményben. A politikában és a kisemberek gondolkodásában már

a békediktátum aláírása napján megfogalmazódott a területi revízió igénye. (A kényszerű trianoni békét köztudottan valamennyi párt és

társadalmi szervezet elítélte.) Míg a Károlyi-féle polgári demokrácia – úgy, ahogy – még a békekötés előtt az etnikai határokért szállt síkra, addig a Horthy nevével fémjelvezhető új, ellenforradalmi kurzus – legalábbis belpolitikai szövegeiben – a területi integritás talaján állt, miközben a rendszere nemzetközi elfogadásának érdekében aláírta a kényszerű békét. Kezdetben az iskolaügy frázisaiban a nyílt irredentizmust képviselte.

A kultuskormányzat 1920-ban kötelezővé tette Papp-Váry Elemérről *Hitvallás* c. versét² – közismert nevén Magyar Hiszekegy –, illetve hogy azt a „*rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló valamennyi alsó- és*

középfokú tanintézetben a tanulók minden nap elimádkozzák”,³ a következő évben pedig elrendelte, hogy a szöveget Szabados Béla zeneművészeti főiskolai tanár „*pályakoszorús dallama szerint*” énekeltesse.⁴

A tantermek falán a megcsonkított történelmi Magyarország térképe mellett a „*Nem, nem, soha!*” jelmondat,⁵

esetleg a Turáni Ötvös Műterem emléklakettje függött, turulmadaras aranyos pecséttel, egy-egy szemernyi földdel Magyarország minden egyes vármegyéjéből.⁶ Az irredentizmus eszméit más jelszavak és külsőségek, irodalmi estek és iskolai ünnepek is népszerűsítették.⁷

Az olasz eredetű *irredentizmus* fogalom köztudottan az elcsatolt, idegen uralom alá került területek visszacsatolására irányuló törekvést jelentette. A hazai irredenta kultusz már a háború utolsó éveitől kezdett kibontakozni, „teljes pompájában” azonban a trianoni tragédia beteljesüléstől „virágzott”, és emelkedett a nagy- és oktatáspolitikai szintjére. Ez

² 1920-ban a Védő Ligák Szövetsége pályázatot írt ki olyan ima/fohász szövegére, ill. jelmondat megfogalmazására, amely alkalmas „*a revans eszméjének ébrentartására*”. A pályázatot a Felvidék egy „*elszakadt leánya*”, Papp-Váry Elemérről Sziklay Szeréna – apja egykor Gömör vármegye főispánja volt – nyerte.

³ A VKM 1920. évi 114 233. V. sz. alatti körrendelete

⁴ A VKM 1921. évi 140 844. sz. körrendelete

⁵ Több tucatnyi ilyen plakát készült.

⁶ A VKM 28 313/922. VIII./C U. o. sz. rendelete nyomán.

⁷ Sajó Sándor, Vályi Nagy Géza, Gyökössy Endre, Szathmáry István és a *Végvári* álnéven alkotó Reményik Sándor költeményeit, Révffy Géza énekari darabjait, Murgács Kálmán dalait stb. adták elő, játszották.

a szemlélet teljes mértékben áthatotta a korszak történelemtanítását, benne annak tankönyvügyével is. A „felülvizsgálat” jelentéstartalmú *revizionizmus*, mely a két világháború között alakult ki, valamivel enyhébb eszme. Ugyanis az azt képviselő politikusok csupán a trianoni szerződés újratárgyalását szerették volna elérni, jogi eszközökkel. Virágkorát a korszak végén, az eredményes és jobbára békés területi revízió éveiben, valamint az azt követő háborús években élhette, a világháború végét jelentő teljes összeomlásig. A területi revízió eredményeit természetesen a tankönyvek – ebben a néhány évben – büszkén tárgyalták. Korábban, a kultúrpolitika hajlékonyabb válásával az árnyaltabb, többértelmű „revizionizmus” kifejezést is használták az oktatásban a nyílt „irredentizmus” helyett. Iskolapolitikai szempontból mindez az 1930-as évek közepétől egyet jelentett az ún. nemzeti tárgyak (pl. magyar nyelv és irodalom, történelem, földrajz, gazdaságtan) pozícióinak az erősödésével. (Ezek a tárgyak az 1938-as tantervben a teljes óraszám több mint negyedét – 25,6%-át – tették ki.)⁸

A háborús vereségre kezdetben a kedvenc történelmi példa 1871 lett. Moltke, a franciák felett győztes porosz vezérkari főnök szavai szerint ezt a háborút a „Schullehrer”-ek, a német tanítók nyerték meg. Vagyis – szólt a kurrens következtetés – a most lefolyt világháborúban a harcot a tanítók veszítették el. Tehát az iskolák feladata is kiköszörülni a csorbát, s hogy ennek érdekében testi-lelki értelemben egyaránt végezzenek katonai előkészítést. (Az előbbi a leventemozgalomban öltött testet.) Mivel a Hor-

thy-korszak oktatásügyének irányításában két markáns kultuszminiszter – gróf Klebelsberg Kuno (1922–1931) és Hóman Bálint (1932–1942, 1939-ben rövid megszakítással) játszott meghatározó szerepet, a tevékenységük szerinti bontásban tárgyaljuk az időszak tankönyvügyét is, főleg a történelemtankönyveket vizsgálva, bőséges mértékben megszólaltatva azokat az adott témában.

Tankönyvvizsgálatunk témánk szempontjából reprezentatívnak mondható, mert elemzéseinkben kitértünk a két korszak középiskolai tankönyveinek zömére – 1945 után az általános iskolaiakra is. A magyar tankönyvkritika hagyományainak megfelelően főleg a szövegelemzésre helyeztük a hangsúlyt.

Kevésbé foglalkoztunk az egyébként jó részt igen szerény didaktikai apparátussal, kép- és térképretorikával – erre inkább a Kádár-korszak tankönyveinél nyílik inkább némi lehetőség –, továbbá nem térünk ki a szerkezetre és a tanulhatóságra sem, mert ez szétfeszítené a terjedelmi kereteket. Vizsgáltuk viszont a történettudományi, sőt némileg a társadalomtudományi hátteret is, hiszen a tankönyvírói fedezetet ezek adták.

A KLEBELSBERGI KULTÚRPOLITIKA JEGYÉBEN

A Klebelsberg-féle kultúr- és oktatáspolitikai jellemzésénél elsősorban a *neonacionalizmust* kell kiemelnünk. Ez szakított azzal a felfogással, hogy 1920-ban ott folytathatjuk, ahol 1918-ban abbahagytuk, de a dualizmus korának liberalizmusával szemben nem sza-

az iskolák feladata is
kiköszörülni a csorbát

⁸ Vö. Ballér, 1996, 78. o. Összehasonlításul: ez az arány jelenlegi tantervünkben több mint 22%.

kított a nacionalizmussal. Mit jelent ez a fogalom? Magának Klebelsbergnek a meghatározása szerint: „A pozitív, az aktív, a produktív, a konstruktív emberek szolidaritását; a munkás, az alkotó emberek szent összefogását a rombadőlt haza újjáépítésének nagyszerű munkájában; öntudatos összefogást a kritika túltengésével, a hiperkritikával és általában a negatív emberekkel szemben...”⁹

A történeti jog fegyverének felhasználása immár nem a nagy-magyar állam jogainak kiterjesztését szolgálta, hanem a területi integritás helyreállításáért folytatott harcot. A szekularizálódóban levő századfordulás nacionalizmus pedig ismét a vallásban talált szövetségesre. Változtak a történeti példák is. A korábban csak visszafogottan emlegetett 1848/49 a világháborúval egyetemben a nemzeti érzés legfőbb példatárává vált (március 15-e 1927-től lett nemzeti ünnep), háttérbe szorítva például a Rákóczi-szabadságharcot. Jellemző azonban, hogy a magát ellenforradalminak nevező korszak tankönyvei gondosan kerülték március 15-ével kapcsolatban a „forradalom” kifejezést. Helyette megmozdulásról és tüntetésről írnak, és inkább a reformok győzelméről beszéltek.¹⁰ A forradalmat mint negatív konnotációjú kifejezést 1918–1919-re tartogatták, nem kívánták „besározni” vele 1848. március 15-e emlékét.

Szólni kell még Klebelsberg *kultúrfőlny*-elméletéről: „A magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg

és teheti naggyá... Így született meg a kultúrfőlny programja, attól a politikai megfontólástól vezetve, hogy lefegyverzetten is az Árpád szerezte földön maradhassunk, és egyszer, megengedett eszközökkel az elvesztett vissza-

szerezzük.”¹¹ A „kultúrák és civilizációk harca” elég divatos téma volt annak idején Európában,¹² a miénk egyértelműen „kultúrharcnak” minősült. A modern művelődés „a Gróf” szerint kétféle volt veszélyben. A proletariátus oldaláról, amely

a testi munkát a szellemi fölébe helyezte; illetve, hogy országunk alulmarad a „kultúrák háborújában”. Mindenekelőtt tehát „szellemi és erkölcsi túlsúlyt” kellett biztosítanunk a szomszéd népekkel, a nemzetiségekkel való küzdelemben. Ez csak a néptömegek általános kultúrszintjének emelésével (ld. Imre Sándor *nemzetnevelése*)¹³ és az „elit” képzésével (új elem a magyar kultúrpolitikában) képzelhető el.

A tankönyveket illetően elmondhatjuk, hogy az 1920-as évek elején az 1918 előtti műveket használták. Ezek általában javított és bővített kiadások voltak. Az új részek főleg az utolsó éveket dolgozták fel, annak szellemében, hogy a történelmet napjainkig kell tanítani. A politikai berkekhez hasonlóan a változásokat kezdetben itt is csak átmenetinek vélték. Ennek megfelelően az 1919 után megjelent tankönyvek készítői éveken át alig vettek tudomást a Magyarország helyzetében bekövetkezett gyökeres változásról. (Például

az 1919 után megjelent tankönyvek készítői éveken át alig vettek tudomást a Magyarország helyzetében bekövetkezett gyökeres változásról

⁹ Klebelsberg, 1928, 5. o. [Bevezető]. Idézi: Kornis, 1930, 43. o. Erről újabban *Kultúrfőlny, neonacionalizmus* cím alatt ír: Ujváry, 2014, 160–171. o.

¹⁰ Vö. Albert B. Gábor frekvencia-celmzését: Albert B., 2006, 78–79. o.

¹¹ Klebelsberg, 1929, 1. o. Lásd még itt: Simon, 1959, 53. o.

¹² Vö. korábbi utalásunkat a tanítók szerepére az 1870/71-es porosz-francia háborúban.

¹³ Imre, 1912. A szerzőnek a kultuszminisztérium államtitkáráként 1919. augusztus 7-től 1922-ig komoly befolyása volt a magyar tanügyre.

„A haza földrajza [...]” az egész két világháború közötti időszakban „*változatlanul magában foglalta az egész Kárpát-medence tárgyalását, ami kifejezte és ébren tartotta a trianoni békediktátum revíziója iránti társadalmi igényt*.”¹⁴

Fontos változás a dualizmus időszakához képest, hogy a húszas évekre a tankönyvhasználat a tanári munka szerves része lett. (Kezdetben a tanárok tankönyvhiányra panaszkodtak.) Emögött egyes kutatók – már ekkor! – a tanári munka elszürkülését, illetve politikai konformizmust véltek felfedezni. Az évtized közepén a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kebelén belül létrehozott Tankönyvügyi Bizottság erősen lecsökkentette az engedélyezett tankönyvek számát, és – elsősorban a vallási felekezetekre tekintettel – némiképp korlátozta a szabad tankönyvválasztás lehetőségét. A tankönyvszerzők – néhány

kivételtől eltekintve

(pl. Domanovszky Sándor, Szabó Dezső, Maday Pál) – nem a történettudomány vezető képviselői közül

kerültek ki, hanem inkább a pedagógiai szakfolyóiratok jeles szerzői voltak (pl. Balanyi György, Dékány István, Ember István, Marczell Ágoston). Ez azt is jelzi, hogy nőtt a távolság a tudomány és az oktatás között, mivel egyre gyarapodott a tankönyvekkel kapcsolatos sajátos műfaji előírások sora. (Pl. a tananyag fejezetekre, leckékre, azon belül is kisebb tanulható egységekre bontása; kiemelések, néha képek, rajzok, térképek, időnként források megjelenése.) A dualizmus ko-

rához képest 1925-ben két, 1932-ben egy újabb miniszteri rendelettel szigorodtak a tankönyvek engedélyezésének szabályai.¹⁵ Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a tankönyvügy sem a dualizmus hagyományai szerint folytatódott.

A korszak történelemtankönyveinek vizsgálatát a „történelmi tudat” alakítása szempontjából teljes körűen még az 1970-es években elvégezte *Unger Mátyas*.

Könyvének fejtegetése szerint témánk szempontjából az alapséma a következő a korszak tankönyveiben: Károlyi tehetetlen volt, „*egyetlen ígérését sem teljesítette*”, sőt az országot kiszolgáltatta a bolsevikoknak, akiknek „*négy és fél hónapig dúló rémtette*” összekapcsolódva „*a három és fél hónapig tartó oláh megszállás*”-sal végromlásba taszították az országot.¹⁶ Ezekhez képest megváltást jelentett – a trianoni békével és annak következményeivel

együtt is – „*a keresztény nemzeti megújulás kora*” (Jászai, 1924. 128. o.).

Némely tankönyvek¹⁷ – három évvel Trianon után – még

a háború végeredményének tényét is megkérdőjelezték: „[...] *ebben a háborúban nem voltak győztesek, sem legyőzöttek. A háborúnak az vetett véget, hogy a központi hatalmak anyagi tekintetben kimerültek. Az entente hatalmak nem győztek, [...] a központi hatalmak nem szenvedtek vereséget [...] A harc beszüntetésekor a 'legyőzött' felek tartották a 'győztes' felek területének jó részét hatalmukban. A békekötést kitolta és megnehezítette a 'győztes' franciák félelme a 'legyőzött' németektől. A franciák csak ak-*

¹⁴ *Probáld*, 2017, 49. o.

¹⁵ Vö. az 1925. évi 24.088/III. a. sz., az 1925. évi 434. sz. és az 1932. évi 11801. sz. VKM-rendeletekkel.

¹⁶ *Unger*, 1976, 121. o.

¹⁷ Évfolyamonkénti és tankönyvenkénti áttekintést ad a korszak tankönyveinek Trianon-képéről *Albert* (2002), illetve *Albert B.* (2006), 88–106. o.

kor tudnának megnyugodni, ha a németekre olyan békét kényszeríthetnének, mely még a lehetőségét is kizárná annak, hogy valaha talpra állhasson” (Takáts, 1923, 126. o. Kiemelések az eredeti szövegben, de figyeljünk az idézőjelek használatára is!).

A húszas évek más tankönyvei sem emelték ki a nemzeti hadsereget a proletárdiktatúra leverőjeként, sem Horthy szerepe nem volt eltúlzott, csupán megemlítették fővezérségét és kormányzóvá való megválasztását, de szóba került otrantói világháborús hőstette is. (Szabó, 1926, 138. o.; Madai,

1926. Utóbbinál megjelent az is, hogy a fővezér Szegedről a Dunántúlon át „Budapestre vonult”, de diadalmenetről még szó sincs.) Dicsérő jelzőket

akkor még – főleg a legelső Takáts-könyvekben – „hazánk nagy fia, gróf Apponyi Albert” kapott, aki az életéért küzdő nemzet megtestesítője lett (Takáts, 1921. 191. o.).¹⁸ A párizsi főtanács előtti ténykedését Balanyi egy későbbi tankönyvében így írta le: „Gróf Apponyi Albert a legfőbb tanács előtt hiába vetette latba világszerte ismert ékesszólását, hiába hivatkozott az ezeréves birtoklás jogaira, hiába követelt népszavazást az elszakításra ítélt országrészekben, hiába utalt a magyarság megbecsülhetetlen szolgálataira a nyugati kultúra védelmében” (Jászai és Balanyi, 1931, 204. o.). Figyeljünk a felsorolás hatásosságára; a „hiába” szó ismétlődése a reménytelenséget fokozta. Takáts meglehetősen patetikus felszólítással zárta a témát, amely – történelemkönyvekben merőben szokatlanul – már egy reménybeli jövőképet idézett fel és programot adott: „Adjja Isten, hogy sokat szenvedett hazánk minél előbb talpraállhasson, s nemzetünk ismét elfoglalhassa régi, méltó helyét. Ennek elősegítése

céljából valamennyiünknek egyesülnünk kell hazaszeretetben, nemzeti érzésben és kitartó munkában” (Takáts, 1921, 191. o.).

A békeszerződés megkötésének kényszerúságát és drámai körülményeit érzelmekre is erősen ható szavakkal ecsetelték a tankönyvek: „[...] magyar kormány a mohácsi katasztrófa óta nem vállalkozott az ország újjászervezésére. De legsúlyosabb valamennyi földadata között a háborús állapotot megszüntető béke megkötése, mert ennek föltételei [...] lassú haldoklásra szánják az ezeréves magyar nemzetet. S a kormány

helyzete azért hasonlíthatatlanul nehezebb minden elődénél, mert a háborútól elsanyargatott, a forradalomtól és bolsevizmustól gazdasági-

lag megrontott s a románoktól kirabolt Magyarországot az ellenséges kezektől számára megásott sír szélén kell ettől az elpusztulástól megmentenie, mert a nemzet élni akar, sőt nem csak élni, hanem dicsőséges múltjának megfelelő boldog jövőt akar magának biztosítani. Azért a békét, amely letépi az ország testéről a Felvidéket, Erdélyt, Temesközét, a Bácskát, a Társországoakat és Fiumét, [...] a kormány aláírta, de a nemzet közvéleménye egyértelemmel visszautasítja, magára kötelezőnek el nem ismeri, és [...] az erőszak és bosszú művének megdöntésére irányuló tevékenységét egy pillanatra sem szünetelteti” (Ujházy, 1927. 326-327.).

Ebben a tankönyvben szerepel szinte minden későbbi toposz: a Moháccsal való példálózás, a háborútól a forradalmon, a bolsevizmuson át a román megszállásig terjedő tragédiákkal az okok felsorolása, a veszteségek apokaliptikus képe, valamint a kényszerű aláírást követő szinte azonnali revízió igénye.

a „hiába” szó ismétlődése
a reménytelenséget fokozta

¹⁸ Egyébként ez volt az első tankönyv, amely legalább részben regisztrálta a változásokat. Vö. Takáts és Koczogh, 1924, 205. o.

Trianont illetően természetesen másutt is nagyon sötét hangulatú leírásokat olvashatunk.¹⁹ Egy általánosabb hangvételű idézve: „Az antant hatalmak olyan 'békét' erőszakoltak ránk, amely ezeréves hazánkat nemcsak megcsönkította, hanem életképességétől is megfosztotta” (Takáts és Koczogh, 1924, 205. o.). Egy konkretizáló jellegű pedig így szól: a békeföltételek „[...] megfosztják hazánkat területe és lakossága kétharmadától, elveszik bányáinkat és erdeinket, vasunkat és szenünket, vasutainkat és hajóinkat, magyaroklakta városainkat és falvainkat, idegen iga alá vetnek negyedfélmillió magyart és teljesíthetetlenül súlyos gazdasági kötelezéseket rónak ránk” (Ujházy, 1927, 327. o.). A hangütés az igék hangulatteremtő erejéből adódik. Ez jellemzi a korszak nemzetépítő tankönyveit.

Valamivel később, a békeszerződés tényszerű ismertetését követően, Balanyi is hasonlóan írt: „Teljesen lehetetlen helyzetet teremtett a békekötés gazdasági tekintetben is. Erdeink, bányáink és ipartelepeink túlnyomó része a megszálló hatalmak kezére került s hegyeink gazdag kincseiből jóformán semmi sem maradt. Folyóinkat és vasútjainkat legtöbb helyen derékba szelték az önkényesen megvont határok, s ezzel egyrészt új határállomások létesítésére kényszerítették a magyar államot, másrészt vízrajzi tekintetben egészen kiszolgáltatottak bennünket ellenséges indultú szomszédaink kényének.” (Jászai és Balanyi, 1931, 205–206. o. Tegyük hozzá,

a békeokmányt egyoldalú próba betűs szövegben ismerteti.)

Domanovszky leírásának tragikus hangvétele túltett a fentiekén is: „A vereség, a forradalom, a román csapatok, amelyek a forradalom után az országot megszállták, és a békekötésig kifosztották, gazdaságilag tönkretették az országot. Természeti kincseink, a történet megszentelte területeink, kulturális szempontból legvirágzóbb

a Moháccsal való példálózás, a veszteségek apokaliptikus képe, valamint a kényszerű aláírást követő szinte azonnali revízió igénye

városaink az ellenség kezébe kerültek. E mellett a csapás mellett Mohács is eltörpül.” Súlyosbitásként hozzátesszi: „Az a terület került idegen kézre, amelyet valamikor jórészt sikerült megmenteni a török pusztítástól, az maradt meg, amit egykor a török kiélt.” (Domanovszky, 1926. 204. o. Kiemelés tőlem – K. A.) A tragédia mértékének fokozása erősen megérintette a tankönyvet használó

a tragédia nagyságának érzékeltetése a célzott kamaszodó korosztálynak azóta sem változott

12-13 éves kiskamaszokat.

Legszembetűnőbben azonban Ember István fogalmazott: „Régi városainkban ma idegenek kezében van a hatalom. Pozsony, az ősi koronázó város; Kassa, ahol Rákóczi hamvai nyugosznak; szép Erdély fővárosa: kincses Kolozsvár; Brassó, Nagyszében, egykor bástyái Európában a török elleni harcokban; Komárom, Nagyvárad és Arad, ősi városai a magyarságnak, ma idegen uralom alatt szenvednek” (Ember, 1926, 142. o.). A narratíva lényege – a tragédia nagyságának érzékeltetése a célzott kamaszodó korosztálynak (szintén 12-13 évesekről van szó) – azóta sem változott, az eltérés

¹⁹ Ne feledjük, Trianon traumája ekkor még a tanároknak és diákoknak is az átélt jelen vagy az egészen közeli múlt volt!

stilisztikai jegyekben, illetőleg a szövegek fatikus, retorikai funkcióiban keresendő.²⁰

Tankönyveink Trianon világpolitikai előzményeit a francia magatartásban és a szláv követelésekben keresték,²¹ ráadásul az amerikai elnökben is csalódnunk kellett: „A négy évnél hosszabb küzdelemben kimerült osztrák-magyar hadsereg és a német haderők 1918 novemberében egyaránt le-tették a fegyvert ellenségeik előtt, bízva abban, hogy igazságos békét kapnak, amint azt az Egyesült-államok elnöke ígérte. De ebben csalódtak, mert ellenségeink a maguk és szövetségeseik érdekeinek kielégítésére használták fel győzelmüket. A háború folyamán mellőlük szegődött népeket, a cseheket, az oláhokat és a szerbet jutalmazniok kellett.” (Szabó, 1926. 130. o.) Változott a narratíva: itt már az antant győzelméről beszéltek. Ugyanakkor a tankönyvek arról is szóltak, hogy a francia hozzáállást – a bosszún kívül – egy esetleges német-magyar szövetség megelőzése is motiválta. Magyarországot „azért akarta a francia kormány megnyomortani, mert attól tartott, hogy a jövőben is szövetségese lesz Németországnak” (Takáts, 1923, 126. o.).²² Az idézetek a békediktátummal szemben hangoztatott ellenérvek közül hazánk földrajzi-gazdasági egységére, valamint a fentebb említett magyar kultúrfőlnyire való hivatkozást is gyakrabban használták: „Nincs még egy olyan ország Európában, sőt a többi világrészen sem, amelynek földrajzi egysége, vagyis együvé tartozása olyan szembetűnő volna, mint hazánké” (Takáts, 1921, 194. o. Kiemelés

nemzetiségeink
egyike sem őslakos

az eredeti szövegben). A tankönyvek e tekintetben Cholnoky Jenőnek a földrajzi-politikai egybeesésről szóló elméletét vették alapul (lásd pl. Takáts, 1923, 126–127. o.). Ennek alapvető összegzése már Trianon előtt megfogalmazódott: „A magyar medence egyedül érdemli meg a Közép-Európa nevet s a Magyar

medence népének konszolidáltsága, hatalmas, erős, egységes államalakulása képes egyedül biztosítani Európa békéjét, a Balkán nyugalmát, a germán-szláv

érdekellentétek összeütközésének megakadályozását”.²³ Nemzetközi összehasonlítással élve – immár Trianon után: „A Kárpátoknál jobb, természetesebb határt képzelni is alig lehet. Olyan határ ez a hegység, mint Francia- és Spanyolország közt a Pireneusok. Nem is volt soha határvillongás a két nagy nemzet között! Ilyen határnak kellene lennie a Kárpátoknak is, ebbeli jóságukat egy ezredév története igazolja”.²⁴

Az integer Magyarország megőrzésének, illetve visszaállításának vonatkozásában tankönyvíróink érvei közt a történetiek voltak a leginkább hangsúlyosak. Ezek egyik fő motívuma az volt, hogy hazánk a Nyugat védőbástyája szerepét töltötte be a történelem folyamán, valamint biztosítéka volt a hatalmas germán és szláv tömb közötti egyensúlynak. A másik, a döntőnek szánt érv annak kimutatása, hogy nemzetiségeink egyike sem őslakos, tehát nem formálhatnak jogot az ország területének egyetlen darabjára sem. Ebben a tekintetben a tankönyvek főleg Karácsonyi János munkásságára²⁵ tá-

²⁰ Vö. Dévényi és Gözy, 2014, 157. o.

²¹ „A most lefolyt világháború legrettenetesebb eredménye lett a szláv igényeknek kielégítése” (Laurentzy, 1921, 14–15. o.).

²² Az ekkor még egyáltalán nem napirenden lévő német szövetséget így vetette fel Szekfű Gyula: „Mai szorongattatásunkból valaha csakis a régi módon, a német Közép-Európával karöltve menekedhetünk, ez a mi történetünk egyik legvilágosabb tanítása.” 1923, 311. o.

²³ Cholnoky, 1920, 9. o.

²⁴ Cholnoky, 1921, 8–10. o.

²⁵ Karácsonyi, 1916. A háború után is lényegében változatlan tartalommal, de a helyzethez illő módosított címmel adták ki a munkát, lásd Karácsonyi, 1921. A könyv sorra veszi a hazánk területén élő/élt nemzetiségeket.

maszkodtak, aki – még a háború alatt megjelent könyvében – azt kívánta bizonyítani, hogy a Kárpát-medence térségére történeti alapon csak a magyar nemzetnek van joga. Elsősorban azért, mert a honfoglalás „más jogának a sérelme nélkül” történt, és – ezt jogalapként különösen hangsúlyozta Karácsonyi – a magyar nép „egyetlen, most itt élő nemzet megélhetését se akadályozva szerezte meg Magyarországot”.²⁶ Mivel tehát hazánk egyetlen nemzetisége sem őslakos, hanem befogadta őket a magyarság, nem lehet jogcímük az ország területére. Ezt a gondolatmenetet vették át a tankönyvírók is. Például Takáts György így írt: „*Hazánk nemzetiségei közül egyetlen sincs, amely régibb lakója volna ennek az országnak a magyarnál. [...] Mind-ebből következik, hogy [...] mostani elszakításuk tehát nem az anyaföldből, anyanemzethez való visszacsatolás, [...] hanem erőszakos megcsonkítása annak a földnek, mely nekik századokkal ezelőtt menedéket adott s lehetővé tette, hogy műveltségben összes fajrokonait felülmúlthassák*” (Takáts, 1921, 199–200. o.). A „bölcs utókor” felvetheti a kérdést, hogy helyes volt-e az etnikai helyett a történeti jogra való hivatkozás – előbbi talán valamilyen „kozmetikázást” hozhatott volna a trianoni döntésen, persze ha az nem diktátum lett volna. Figyelembe veendő ugyanakkor, hogy a történelemkönyvek „történeti” argumentációt alkalmaznak. Az etnikai revízió külpolitikai ügy volt (később részben ez valósult meg), idehaza viszont nem szívesen hallottak meg mást, mint az integrális revízióról szóló mondatokat.

Később már helyenként a remény hangja is megszólalt: „*A béke revíziójába vetett biztos reményünk az életető erő, mely megóvja a nemzetet a végső kétségbeeséstől. Minél tovább tart azonban nyomorult csonkaságunk, annál nagyobb szükség-*

günk van a megújódásra, mert e nélkül elsorvad a nemzet életereje s vele együtt reménye is az ezeréves Magyarország helyreállítására” (Miskolczy és Szolomájer, 1931. 195. o.). Ez az optimista hang azonban csak a harmincas évek vége felé, a terület-visszacsatolások nyomán erősödött fel.

HÓMAN BÁLINT KULTUSZMINISZTERSÉGE IDEJÉN

1932-ben az új irányt hirdető Gömbös-kormány kultuszminisztere – a kor neves történésze, Hóman Bálint, aki rövid megszakítással bő évtizedig állt a tárca élén²⁷ – egy átfogó törvénnyel kívánta a politikai elvárásoknak megfelelően átalakítani a közoktatást.²⁸ Tervei politikai indíttatásúak voltak. „*Egészséges és egyöntetű*” világnézeti nevelést akart, mivel úgy látta, hogy a „*keresztény-nemzeti gondolat nem tudott diadalmaskodni*” sem a „*radikális liberális forradalmi*”, sem a materialista világnézeten. Ezért a „*nemzet*” mellett, a „*keresztény*” helyett a „*népi*” lett az új jelző. Ez nagyon jól megfelelt az „*egy nevezőre hozás*” Gömbös-féle programjának.

²⁶ Karácsonyi, 1916, 21. o.

²⁷ Hóman Bálint nemcsak közvetlen munkatársa, hanem bensőséges barátja is volt Gömbös Gyulának. Vö. Vonyó, 2015, 25. o. Könyvváltozatban: Vonyó, 2018.

²⁸ Erről átfogóan: *Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. Összeáll., szerk. és a bev. tanulmányt írta: Antall József. A tantervemélet forrásai 7. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1986.

Hóman kultúrpolitikájának alapvető célja „a nemzeti élet szintézisének” megteremtése volt. Ehhez egységes középiskola (a gimnázium) és egységes, valamennyi iskolatípust átfogó tanügyigazgatás (a főigazgatói rendszer) volt szükséges. A nevelés szervezeti egységesítése már eltűrte az egyes iskolatípusok társadalmi funkciójában mutatkozó különbségeket. A gimnázium a „vezetésre hivatottaké”, a többi iskola (líceum, szakiskola, elemi iskola) „az engedelmessé szolgálatra készülőké”.²⁹ Az új kultuszminiszter programjának lényege: egységes középiskola, nevelés-központú iskola, a „nemzeti” világnézetet formáló tantárgyak jelentőségének további növelése volt. Ez valósult meg az 1934. évi XI. tc. a középiskoláról indoklásában: „A tanítás központjában [...] a legtágabb értelemben vett nemzeti tárgyak állnak. Ily nemzeti tárgyak elsősorban a magyar nyelv, az irodalom és művészet, a történelem, keretében az állami, gazdasági, társadalmi élet jelenségeivel, a föld- és néprajz s – amit szintén ide kell soroznunk – a magyar művelődés történetében alapvető szerepet betöltött latin nyelv és műveltség és a nemzeti világnézet alapjául szolgáló vallások tana. [...] A középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása nemzeti jellege. [...] A nemzeti tárgyaknak a tanítás középpontjába való beállítása pontosan megfelel annak a kiemelkedő, sőt elsőbbséges szerepnek, amit a középiskolában

a tanítás mellett a nevelésnek kívánok juttatni.”³⁰ (Érdekes egy jogszabályban ez az egyes szám első személy!)

Az 1934-ben megszületett újabb középiskolai törvény³¹ megszüntette az 1924-ben kialakított három iskolatípust, gimnázium néven egységesítette a középiskolát; s nem a minőségi követelményt helyezte előtérbe, hanem a kívánt világnézet irányművét. A Klebelsberg-féle intellektualizmust egy antiintellektuális irányzat váltotta fel, mely a revízióra készülő állam szükségletéhez idomította a nevelési eszményt; annak központjába a nemzeti, faji öntudattal bíró, önfeláldozó, fegyelmezett, de főleg engedelmessé tömegembert állítva.³²

A középiskolai törvény külön, nemzetközi összehasonlítással is élve foglalkozott a történelemtanítással: „[...] a német-osztrák iskolarendszerben nemzeti tárgyként tanított világtörténetnek, helyesebben a német-római birodalom körül forgó európai történetnek háttérbe kell vonulnia a nemzeti történet alaposabban kiépített tantárgya mögé. A nemzeti történetet kell bővebben és részletesebben tanítani, mindenkor kapcsolatban a magyar történet szinkronisztikus háttéréül szolgáló világtörténeti események és helyzetek ismertetésével.”³³

A Klebelsberg-féle
intellektualizmust egy
antiintellektuális irányzat
váltotta fel

A trianoni béke-
szerződés szinte kivétel
nélkül békeparancsként

jelent meg az időszak tankönyveiben,
részletes leírással és még alaposabb
elemzéssel. A dualizmus időszakát le-

²⁹ Ez volt a *sum cuique* oktatáspolitikai elv megvalósítása – azaz tanuljon mindenki a maga iskolájában –, amely még Kornis Gyulától, Klebelsberg államtitkártól származott.

³⁰ 1934. évi törvények. Magyar Törvénytár, 30. köt. Franklin, Budapest, 1934., 83. o. Letöltés: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400011.TVI> (2020. 03. 23.)

³¹ 1934. évi XI. tc. a középiskoláról. Letöltés: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400011.TV> (2020. 03. 25.)

³² Vö. *Ortega y Gasset*, 1938.

³³ 1934. évi törvények. Magyar Törvénytár, 30. köt. Franklin, Budapest, 1934. 83. o. Letöltés: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400011.TVI> (2020. 03. 29.)

záró korszakhatár majdnem mindegyik munkában Trianon. A béke létrejöttének körülményeit viszonylag kevésbé részletezték. Talán egyedül a Várady Erzsébet által átdolgozott, eredetileg Ember István által írt magyar történeti tankönyv foglalkozott ezzel bővebben, mégpedig ekkor szinte példa nélküli forráselemzéssel, „*A magyar békefeltételek átvételének körülményei* Gróf Apponyi Albert Élmények és Emlékek c. posztumusz művéből” vett szemelvényrészlettel (Várady, 1934, 120. o.) – tegyük

hozzá: apró betűs szedésben. A VII. osztályos változat sorjázta a veszteségeket és így értékelte: „*Teljesen elvesztettük só- és nemesfémércbányáinkat, zsilvölgyi nagyértékű széntelepeinket, fadlományunk és vasbányáink nagy részét. Kihasználható vízierőműveink javarésze megszállott területen maradt, vasúti csomópontjaink ellenségeink kezébe kerültek és így megbénult egymásra utalt határterületeink érintkezése. Elveszett a gazdagon felszerelt kolozsvári egyetem, fő-, közép- és népiskoláink kétharmada. Virágzó városaink, a magyar kultúrának évszázados központjai idegen megszállás alatt állanak. A trianoni békeparancs a világtörténelem legigazságtalanabb békeszerződése*” (Ember, 1932, 215. o.). Figyeljünk a szóhasználatra: „megszállott”, nem *elcsatolt* terület, „ellenségeink” (a békeidőben is), illetve „elveszett”, „megbénult”, „békeparancs”, „legigazságtalanabb”: vissza-visszatérő motívumok.

Úgy gondoljuk, célszerűbb az értékelésekből válogatnunk, de előbb idézzük fel, hogy minősítették a tankönyvek a békerendszer más elemeit: „*A versailles-i béke* (1919) büntetésnek készült Németország ellen. Az antant hatalmak egyszerűen kimondották, hogy Németország s a Monar-

chia bűnösök a háború felidézésében; ezért minden tárgyalás nélkül olyan kemény békefeltételeket szabtak eléjük, amelyek létalapjukban rázkódtatták meg őket” (Marczell és Szegedi, 1940, 102. o. Kiemelés az eredeti szövegben.). A későbbi Szegedi-féle könyv már az újabb háború idején a párizsi békekonferencia egészét így értékelte: „*A*

győző nagyhatalmakat és a hozzájuk csatlakozott kisállamokat [...] csak egy cél vezette: a legyőzöttek kizsákmányolása és megnyomoritása.

Az értekezlet nem is tárgyalt a legyőzöttekkel

a feltételekről, hanem csak közölte velük rendelkezéseit s kényszerítette őket azok elfogadására. [...] A tanácskozó hatalmak a legyőzötteket vádolták meg a háború előidézésével, s mindannyiukra büntető rendelkezéseket szabtak.” (Szegedi, 1942, 69-70. o. Apró betűs szöveg.) Itt is fontos a szóhasználat. Ellentétek a „győző hatalmak” és a „legyőzöttek” között, azok „kizsákmányolása”, a „kényszerít” és „vádol” igék alkalmazása készítette elő a „büntető rendelkezéseket”. Egyes könyvek már a parancsbékék várható következményeit is tárgyalták, igaz, már a visszacsatolások, az újabb világháború idején: „*A hosszú háború és az egyoldalú parancsbékék óriási változásokat idéztek elő Európában. A megcsonkított, gazdaságilag megbénított országok évekre kikapcsolódtak a termelésből, szegénységük miatt jórészt a fogyasztásból is ezzel egész Európa gazdasági életét károsan befolyásolják. A megalázott és megcsonkított nemzetek nem törődhetek bele a rájuk kényszerített békébe és igyekeznek mindent elkövetni, hogy sanyarú helyzetükön változtassanak. Mindez új európai bonyodalmak csíráját rejti magában*” (Marczinkó, Pálfi és Várady, 1940, 124–125. o.). Itt a jelzők fokozzák a drámai hatást: „megcsonkí-

„elveszett”, „megbénult”,
„békeparancs”,
„legigazságtalanabb”:
vissza-visszatérő motívumok

tott”, „megbénított”, „megalázott”, rájuk „kényszerített”, „sanyarú”.

A Marczell–Szegedi-tankönyv a trianoni békeparancsról szóló értékelésében emelkedett hangon idézte fel a világháború első hősi halottjának az emlékét is, aki történetesen persze magyar volt: „*De bármennyire is széttördelték a nemzet testét, nem tudták összetörni a lelkét, melyet egy ezredév nevelt rá a véget nem érő küzdelemre. A világháború legelső hősi halottjaként magyar baka ontotta véré: Kovács Pál, a szolnoki közös gyalogezred gyalogosa, a Száva partján. Beszédese jelképe ez a magyar sorsnak, de példázza azt a lelket is, mely dicsősége múltunknak és záloga nemzeti jövőnknek*” (Marczell és Szegedi, 1940, 105. o.). A Szegedi-tankönyv hosszan értekezett „*A trianoni béke elhatározottság*”-ról: „*A csehszlovák, román és délszláv Nemzeti Tanácsok a háború folyamán elhitették a francia és angol közvéleménnyel, hogy elnyomjuk a nemzetiségeket, s a világháborúért mi vagyunk felelősök. Másrészt az antant hatalmak már a háború alatt elkötelezték magukat a Monarchia utóállamainak, sőt – igaz, hogy a forradalmi Károlyi-uralom bűne folytán*

– *a magyar béketárgyalások idejére hazánkat már fel is darabolták ellenséges szomszédaink*” (Szegedi, 1942, 70. o.)

Kiemelés az eredeti szövegben.). Varga – egyébként protestáns – tankönyve így írt Trianonról: „*A trianoni békeparancsot nem az igazságkeresés hozta létre, hanem az a szándék, hogy az ententehatalmak Magyarországon bosszút álljanak, szövetségeseiket pedig megjutalmazzák; ezért akarták szétszaggatni a Kárpátok koszorúzza Magyar-medencének történelmi fejlődés megszentelte nagyszerű gazdasági és földrajzi egységét.*” (Varga, 1942, 98. o. Kiemelések az eredeti

-tankönyvben.) Tehát, bár hősiiesen harcoltunk, de nemzetiségeink ármánykodása és a nagyhatalmak bosszúja tette tönkre hazánkat.

A békeparancs által megszábot új határok elég plasztikus leírására vállalkozott tankönyvében az akkoriban még ritkaságnak számító női tankönyvszerző, a leányiskolai igazgató Várady Erzsébet: „*A határ Pozsonytól az Öregduna mentén az Ipoly torkolatáig, innen az Ipoly mellett, majd Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó és Kassa városok előtt délkeleti irányban Sátoraljaújhely és a megszállott területen fekvő Beregszász előtt, az ugyancsak megszállott román területre eső Szatmár, Nagyvárad, Arad mentén vonul, és Szegedről délre csatlakozik a Dráva felé haladó jugoszláv határhoz. A határvonal innen Baranya egy részének leszakításával a Dráva, majd a Mura mentén vezet, végül a keskeny nyugati határrész leszakításával Pozsonyhoz tér vissza*” (Várady, 1934, 121. o.). Ezt követően került sor a ténytájak leírására. Ezekből nem az elcsatolt területek nagyságára és elvesztett lakosság lélekszámára vonatkozó adatokat idézzük, hanem a tan-

az akkoriban még ritkaságnak számító női tankönyvszerző, a leányiskolai igazgató Várady Erzsébet

könyvek által kevésbé soroltakat: „Így elveszett búzaterületünk 34%, lomboserdőinkből 87%, vízierőkből 80%, a só- és nemesércbányáink 100%. Megmaradt szénbányáink 70%-a,

ipari termelésünk 56%-a. Gazdagon felszerelt középiskoláink kétharmada megszállott területen maradt” (Várady, 1934, 121.o.).

Az érzelmi hatásokra apellálóan fájdalmas a parancsbéke kemény következményeinek a leírása, a talpra állást követően már a kedvező változást sugalló kicsengéssel: „*Elvesztettük a legértékesebb bányáinkat, termőföldjeinket, erdősegeinket,*

gyárainkat, vasúti vonalainknak, felszereléseinknek és hatalmas állami vagyonunknak nagy részét. Eddig nagyszerű természetes földrajzi határaink voltak, most legnagyobbbrészt mesterséges vonalak választanak el ellenséges érzelmű szomszédainktól. [...]

A trianoni béke a legnagyobb csapás, mely a magyarságot történelmi élete folyamán érte. Csak a nemzetben rejlő nagy értékeknek köszönhetjük, hogy ezt a csapást túléltük s komoly munkával és élni akarással készülünk a szebb jövő megteremtésére” (Marczinkó, Pálfi és Várady, 1940, 133–134. o.). Ugyanezen szerzők két évvel később megjelent tankönyvében – nyilván a visszacsatolások okán – kifejezetten optimista jövőkép jelent meg: „*A trianoni bilincsek szétpattantak; most már csak a nemzet akaratan múlik, hogy a megkisebbitett, de független Magyarország ismét nagy és virágzó legyen*” (Marczinkó, Pálfi és Várady, 1942, 83. o.). Ez a teleologikus megközelítés a szocialista időszak tankönyveire jellemző leginkább, hiszen egy történelemtankönyvben kuriozitás a jövőről beszélni.

A Trianonról szóló alfejezet végén, egy apró betűs bekezdés erejéig érdekes kitekintés található Szegedi tankönyvében. „*A trianoni Magyarország vezérei*”

című rész önmagában is kortörténeti dokumentum. Itt három személy

történelmi nagyságát taglalja a szerző, vitéz Nagybányai Horthy Miklósét, gróf Apponyi Albertét és Prohászka Ottokárét. Csak a Horthyról szóló részből idézzük Kornis

a korszak végére kiteljesedő Horthy-kultusz nem csupán a kormányzó előtti hódolás volt

Gyula sorait, aki a 20 év óta hivatalban lévő kormányzóról a következőket írta: „*A bolsevizmus és a román megszállás után a szörnyű káoszban ő lett a tengely, a gerinc, az erő, akinek parancsoló és szervező tekintélyét egy szívvel-lélekkel elismerte a nemzet s önként alávetette magát.*” (Idézi: Szegedi, 1942. 71. o.) Tükrözi ez az idézet, hogy a korszak végére kiteljesedő Horthy-kultusz³⁴ nem csupán a kormányzó előtti hódolás volt, hanem – ahogy a Marczell–Szegedi szerzőpáros írta – Horthynak köszönhető az is, hogy „*az összeomlott magyarságot keltette új életre*”, de ő a „*keresztény nemzeti műveltségünk munkálója, állami függetlenségünk öre*”, valamint a „*Szent István királlyal kezdődő, csaknem ezeréves magyar királyság helytartója [...], a Szent István-i állameszme hordozója [...]*” (Marczell és Szegedi, 1940, 99.o.), vagyis – tesszük hozzá – az egész korszak joggal nevezhető el róla.

³⁴ A témáról átfogóan, benne a tankönyvi megjelenésekre is kitekintve ír: Turbucz, 2016.

KÉPANYAG, TÉRKÉPEK

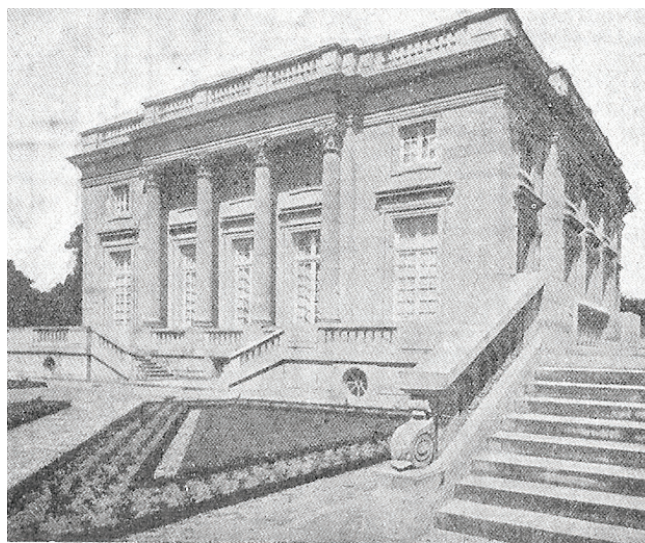
A kép- és térképanyag még viszonylag szerény a korszak tankönyveiben, de mégis jelentős volt az előrelépés a dualizmus kori tankönyvekéhez képest. Természetesen témánk egyes elemeinek képi, de főleg térképi megjelenítése több tankönyvben is fel-

bukkant. Ilyen például a magyar békekötés helyszínének helyes (Nagy Trianon-palota) és helytelen (Kis Trianon-kastély) megjelenítése is, pusztán tényszerű aláírással. (E téren a közelmúlt tankönyveiben is voltak bizonytalanságok.)

Nagy Trianon. (A magyar békekötés színhelye.)

Ember és Várady, 1932, 212. o.

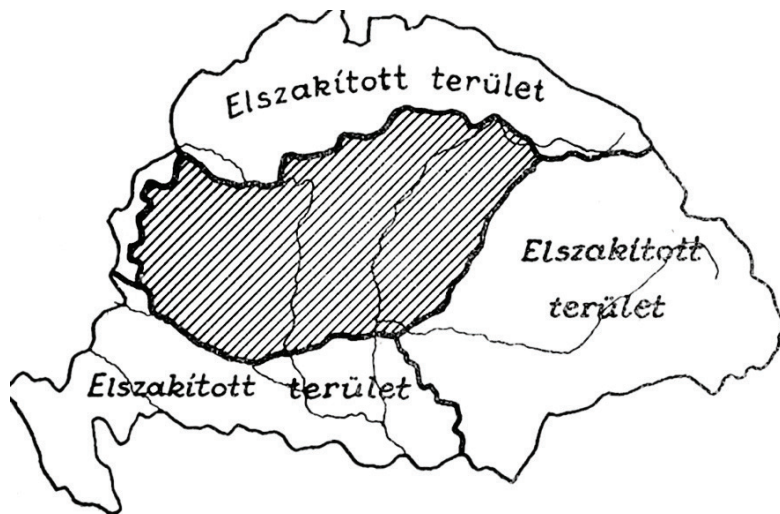

Trianon.

Madai, 1930, 151. o.

Természetesen bekerültek a tankönyvekbe térképek már eleve a revízió szellemében is. Erre különösen a lenti tan-

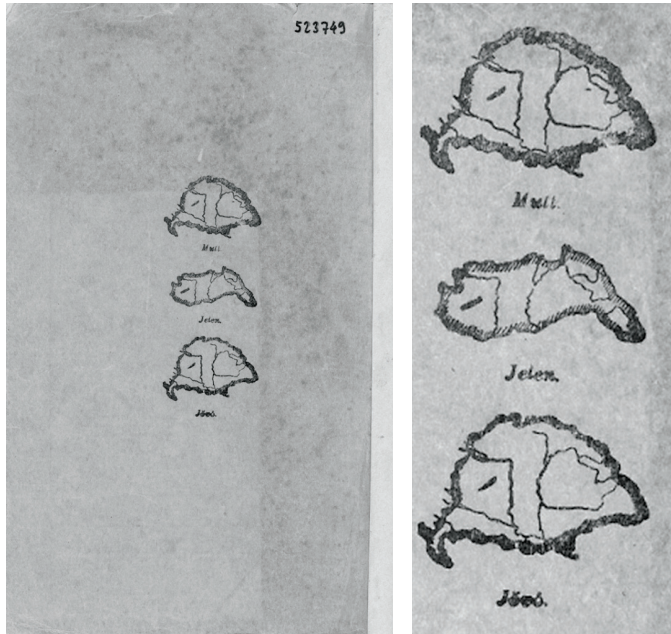
könyvborító jó példa, de az utódállamok megnevezése helyett az „elszakított terület” is felettebb beszédes.

Ember és Várady, 1930, 137. o.

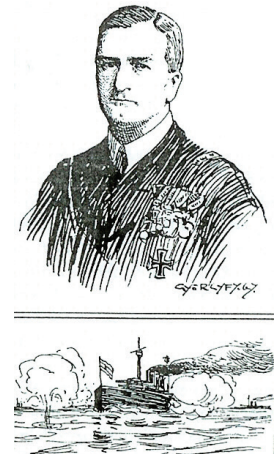
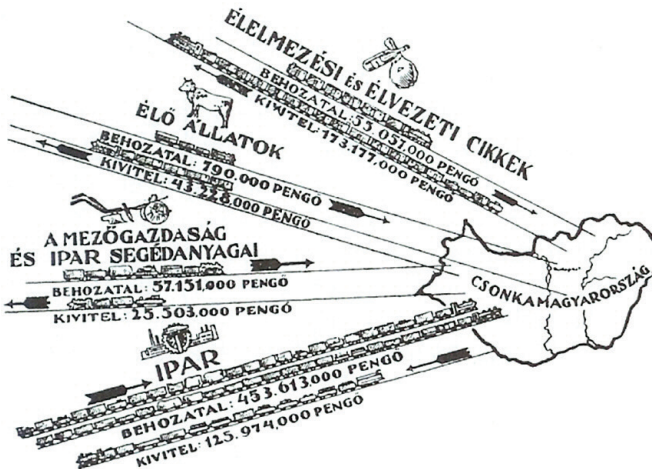
Marczinkó, Pálfi és Szegeci, 1940, 150. o.

Marczinkó, Pálfi és Szegedi, 1940.
(Hátsó borító, mellette kinagyítva a térképek, *múlt, jelen, jövő* aláírással)

Egy-egy térképi és képi ábrázolást idézünk még. Mindkettő Szabó Dezső 1926-os tankönyvéből való. Az első Trianon gazdasági következményeit mu-

tatja be, a második viszont a – különösen az 1930-tól virágzó – Horthy-kultusz egyik tankönyvi megalapozása „az otrantói hős” világháborús tettének felelevenítésével.

Szabó, 1926, 111. o.

ÖSSZEGZÉS

A húszas évek klebelsbergi keresztény-nemzeti és a harmincas évek hómani népi-nemzeti oktatáspolitikája között jelentős eltérések voltak (pl. a harmincas években

a korábbi hagyományos

középosztály helyett

a parasztság politikai

„helyzetbe hozása”, vagy

szintén a népi írók hatá-

sára a Nyugat-függőség

helyett a függetlenség-

eszmény hangoztatása,

valamint a harmincas

évektől a tankönyvjóváahagyás feltételeinek

további szigorodása és ezzel a tankönyvek

számának korlátozása, illetve egy kemény

tanfelügyeleti rendszer bevezetése). Mégis

megfogalmazhatunk többé-kevésbé általános

megállapításokat témánk szempontjából

a korszak egészére is.

Megállapíthatjuk, hogy a Horthy-

korszak tankönyveiben a trianoni nemzeti

trauma eleinte felülírta még a világháborús

tragédiákat is, az érzelmi túlfűtöttség

szinte minden esetben meghaladta a racionális követelményét. Ebben közre-

játszott a *nevelési* előírások egyre erősödő

nemzeti szempontú meghatározottsága

és a korban uralkodó szellemtörténeti

szempontú *történetírás* is. A Monarchia

felbomlása, az ország önállóvá válása,

a forradalmak (az őszirózsás forradalom

és proletárdiktatúra), a trianoni béke-

diktátum következtében „szétesett az az

államszemlélet, amelyre a korábbi magyar

történelemszemlélet épült”.³⁵ A történet-,

és ennek nyomán a tankönyvírás is rá-

döbönt arra, hogy az emberek nemcsak

állampolgárok, akik államot alkotnak, hanem „*vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is*”.³⁶ Meghatározó volt a *politika* befolyása, hiszen a magát ellenforradalmiként meghatározó rendszer éppen a forradalmak (őszirózsás forradalom és proletárdiktatúra egyaránt) tagadásából indult ki. A kezdettől megjelenő revíziós

célkitűzések pedig ter-

mészetszerűen állították

a tankönyvi tárgyalások

középpontjába Trianont

és következményeit.

A tankönyvek jel-

lemzően a békeparancs

igazságtalan voltát

és a kialakult helyzet

ideiglenességét igyekeztek hangsúlyozni,

melynek jogossága a korszak vége felé

igazolódni is látszott. Trianonnal szemben

földrajzi-gazdasági és történeti érveket

egyaránt felhoztak, melyekhez gyakran

csatlakozott a magyarság műveltségi

förlényére való hivatkozás is. A *földrajzi-*

gazdasági érvek középpontjában a Kár-

pát-medence egységessége állt, vagyis

az integer Magyarország visszaállításának

az igénye. Fő szerepet azonban a *történeti*

érvek játszottak: egyrészt a magyarság

történelmi érdemeinek a számbavétele (pl.

a magyar állam a török hódítással szem-

beni keresztény védőbástya volt), másrészt

annak bizonygatása, hogy Magyarország

egyetlen nemzetisége sem autochton,

vagyis nincs jogcímük az ország területére.

Ez tulajdonképpen a dualizmusból örökölt

„egy politikai nemzet” gondolatához való

ragaszkodást jelentette. Fontos volt még

a *jogfolytonosság* hangoztatása. Ennek

szimbóluma a Szent Korona-eszme, mely

szerint „*A magyar nemzet [...] a szent ko-*

ronában él tovább, változatlan egységben és

³⁵ *Gunst*, 1995, 170. o.

³⁶ *Mályusz*, 1931. Idézi *Romsics*, 2011, 292. o.

harmóniában [...]”, így bizonyítva „[...] a terület-revízió követelésének történelmi jogosságát”.³⁷

Összegzőképpen – csaknem két tucatnyi történelemtankönyv vizsgálatát követően – elmondhatjuk, hogy a kortársak „vérében” volt a Trianon iránti gyűlölet és az az elleni tiltakozás. Nem nagyon lehetett olyan egyszerű ember – középosztálybeli különösen nem –, aki ne hallott volna a vérlázító országcsonkításról, vagy ne lett volna érintett benne, ne tudott volna határon túli „véreinkről”. Annál is inkább, mert a korszak végén apáink, nagyapáink, dédapáink 1938 és 1941 között megélhették az elcsatolt területek egy részének visszaszerzését, de a veszített háborút követően azok – immár végleges – elvesztését is. Ezzel nemcsak a revízió történelmi jogra való hivatkozásának a lehetősége

a kortársak „vérében” volt a Trianon iránti gyűlölet és az az elleni tiltakozás

vesztett el, de a párizsi béke az etnikai hivatkozást is lehetetlenné tette (a kisebbségvédelmi rendelkezések hiánya következtében). De ez már egy újabb korszak,

mellyel a következőkben foglalkozunk.

Az első rész zárásaként – és az idézett korszak mementójaként – szolgáljon egy irodalmi idézet Ember István Várady Erzsébet által kiegészített tankönyvből, mely egyben szemrehányás is:

„Elment a folyó, elment a falú.
Elment a Kárpát, a hegykoszorú.
Elment a bor, a szabadság, a dal.
S nem ment utána, télen nézte el
Ezerkilencszázhuszban a magyar.”

(Boros Sándor: A világtörténelemből
–Ember, 1932, 215. o.)

³⁷ Kardos, 1979, 19. A jogtudós Kmety Károly, a félreértések elkerülése végett hozzátesszi: „A magyar korona jogjégei[...]a mellékországokra feladva nincsenek” (Kmety, 1926, 166. o. Idézi: Kardos, 1979, 19.)

II. A szocializmus évtizedei – a felejtés korszaka (1945–1989)

Mottó: „Negyvenéves (!) ismerősöm nemrégiben azt kérdezte tőlem: »Most miért fáj nekünk az, hogy Romániában hogy bántak a románokkal? Mi közünk hozzá?« Két bete jött haza Csehszlovákiából. Tizenhárom éves fiával ott nyaralt. »A kölyök folyton azzal nyaggatott, hogy Košicén, Trenčínben, Bratislavában miért tudnak annyian magyarul!« »És te mit mondtál neki?« »Mit mondtam volna, az igazat. Megtanultak, hogy ha átjönnek hozzánk, tudjanak magyarul vásárolni.«³⁸

A történetírásban evidencia, hogy „egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén: a fa gyökerei elrejteneznek a szemünk előtt, de a végéig nyúlnak.”³⁹ Ez vonatkozik a mi írásunk következő fejezetére is, amely a második világháború befejezésétől a rendszerváltozásig tárgyalja történelem-tankönyveink Trianon-képét. Ez a csaknem félévszázados „szocialista kísérlet” időszaka hazánkban, mely a második világháborús vereségből következő szovjet megszállásban gyökerezett, és egy rövid demokratikus próbálkozás eleve elrendelt kudarcát követve „szökkenet szárba”, meghatározva ezzel helyünket Európában és a világban. Az oktatásban, ezen belül a történelemtanításban elért „eredményeit” pedig jól illusztrálja a fenti szomorú, de merőben nem egyedí, végtelen tájékoztat-lanságra valló idézet.

A „FÉLDEMOKRÁCIA” IDŐSZAKA (1945–1947)

Természetesen a háború utáni – a békeszerződés megkötéséig „törvényes” – szovjet megszállás alatti rövid koalíciós időszakról lesz szó, amely mai történelmi szintézisekben hol egy rövid demokratikus kísérlet,⁴⁰ hol a demokrácia illúziója,⁴¹ hol az egypártrendszer (pártállam) kialakulása, hazánk szovjetizálása,⁴² hol pedig ennek szinonimájaként a „presztalinizálás”⁴³ rövid, de tragikus korszakaként jelenik meg.⁴⁴

Pedig a háború után egy demokratikus szellemű nevelés programját hirdették meg a koalíciós pártok. Ennek jegyében már 1945 nyarán alapvető iskolaszervezeti változásokat hajtottak végre. Létrehozták és kötelezővé tették a nyolcosztályos általános

³⁸ Sulyok Katalin írásából, *Nők Lapja*, 1988/36. sz.

³⁹ Heym, S. (1977): *Dávid király krónikája*. Európa, Budapest, 13. o. Idézi: *Gyarmati*, 2011, 21. o.

⁴⁰ *Salamon*, 2008, 101–113. o. [Küzdelem a magyar demokráciáért fejezet]

⁴¹ *Cartledge*, 2016, 450. o.

⁴² *Pl. Romsics*, 2005, 271. és 278. o.

⁴³ *Gyarmati*, 2011, 28. o.

⁴⁴ Jellemző viszont, hogy a szocialista időszak könyvei és a tankönyvei az egyre jobban kiteljesedő „népi demokrácia” időszakaként tárgyalták a korszakot, szűkebb és tágabb értelemben egyaránt. Lásd pl. *Balogh* és mtsai, 1978; *Molnár* és mtsai, 1985.

iskolát,⁴⁵ melynek felső tagozatán szakrendszerezű oktatás, így történelemtanítás is folyt (a 6., 7. és 8. osztályban). Az új iskolatípus a régi népiskolák, valamint a polgári iskolák és a gimnáziumok 1–4. évfolyamának az összevonásával jött létre.⁴⁶ A több mint hat évtizede létező, az előző oktatási rendszer egyik alappilléreinek számító nyolcosztályos gimnázium⁴⁷ viszont áldozatul esett ennek az átalakításnak, és négy évfolyamos lett. Az oktatás szellemisége alapvetően változott, például tárgyunk esetében a történelmi gondolkodás formálását, a helyes értékelés, a racionális „politikai érzék” kifejlesztését tekintették az oktatáspolitikai döntéshozók a történelemtanítás fő feladatának. Határozottan elítélték a nacionalizmust, és a gyermeklélektani szempontok helyett a tárgy tudományosságát hangsúlyozták.

Az iskolai tankönyvek vesztett háború utáni kötelező felülvizsgálata⁴⁸ előírta, hogy minden iskolában alakítsák meg a tankönyvvizsgáló bizottságot. Az utasítás szerint a tankönyvekből el kellett távolítani az első világháború utáni korszakot ismertető anyagot. (Jellemzően egyszerűen kitépték a tankönyvekből a vonatkozó oldalakat.) Az utasítás szükségesnek

tartotta a marxizmusra, a Szovjetunióra, a szövetséges államokra és az országhatárookra vonatkozó tankönyvrészek gondos átvizsgálását, szükség esetén eltávolítását. Aláhúzta, hogy fontos a háborús pusztulás okainak „kellő megvilágítása”, „a tömegek érdekeivel ellentétes intézkedések feltárása”,

az irredentizmus helyett az ország újjáépítésének hangsúlyozása. Az utasítás értelmében a tankönyvvizsgáló bizottság javaslatáról a tantestület határozott, és a határozat egy példányát a tanker-

ületi főigazgatóhoz is meg kellett küldeni.

A tankönyvek központi felülvizsgálatáról szóló rendelet⁴⁹ kimondta, hogy az 1945/46. iskolai évtől a népiskolák, szakiskolák, középiskolák csak olyan tankönyveket használhatnak, amelyeket központilag felülvizsgáltak, és amelyet a VKM engedélyezett, az Országos Közoktatási Tanács (OKT) Tankönyvügyi Bizottsága (elnöke Sík Sándor, helyettese Kiss Árpád) közreműködésével és a kommunista befolyás alá kerülő Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete segítségével. A kiadó vállalatoknak kérelmezni kellett a tankönyvek újabb kiadásának engedélyezését, míg az egyházi iskolák tankönyveinek jóváhagyását az egyházi tanügyi hatóságokra

a tankönyvekből el kellett távolítani az első világháború utáni korszakot ismertető anyagot

⁴⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 6650/1945. M. E. számú rendelete általános iskola szervezése tárgyában. 1. § (1). *Magyar Közlöny*, I. évf. 105. sz. 629–630. Letöltés: http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=742&layout=s (2020. 03. 31.). Lásd még itt: *Köznevelés*, I. évf. [1945], 4. sz. [augusztus 16.], 17. o.

⁴⁶ Az általános iskola megvalósítása lényegében a fél évtizede létrehozott, de a háború miatt nem megvalósult nyolcosztályos népiskola módosított bevezetését jelentette. Vö. 1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a 8 osztályos népiskoláról. Letöltés: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8134> (2020. 03. 31.)

⁴⁷ 1883. évi XXX. törvény a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről. Letöltés: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300030.TV> (2020. márc. 31.)

⁴⁸ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 1883. VKM számú rendelete az iskolákban használt tankönyvek felülvizsgálatáról. *Rendeletek Tára*, 79. évf. [1945], 536–537. o. Letöltés: http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=573&layout=s (2016. 08. 19.) [Kihirdetve: *Magyar Közlöny*, I. évf., 31. sz.] A tankönyvek kötelező felülvizsgálata a fegyverszüneti szerződésből is következett.

⁴⁹ 20 793/1945. VKM sz. rendelet. *Rendeletek Tára*, 79. évf. [1945], 1787. o. Letöltés: http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=1900&layout=s (2016. 08. 24.) [Kihirdetve: *Magyar Közlöny*, I. évf. 84. sz.]

bízták, azonban a végső engedélyezés előtt a VKM-nek is be kellett mutatni azokat.

Ekkor még – igaz, a háború előttinél beszűkültebben, de – működött a sokszínű tankönyvpiac. Különösen a vezető felekezetek szorgoskodnak történelemtankönyvek kiadásában is. A Szent

István Társulat például általános iskolai és gimnáziumi tankönyveket,⁵⁰ a debreceni Városi Nyomda pedig csaknem egy teljes általános iskolai tankönyvsorozatot jelentetett meg.⁵¹ Ezek a könyvek azonban még szűk felekezeti körben sem sokáig maradhattak forgalomban, hiszen az iskolák szinte teljes körű államosítása hamarosan megtörtént.

A Magyarország korábbi tragédiáját jelentő, az első világháborút végleg lezáró békediktátum jelentősen csökkenő súllyal szerepelt 1945 utáni tankönyveinkben. Egyedül a katolikus tankönyvben kapott külön alcímet, ott is csak egy kurta bekezdés erejéig. Némi adatolás még mindhárom tankönyvben megfigyelhető, de érdekes, hogy a Kosáry–Mérei- tankönyv az ország régi területe „csupán” több mint felének elvesztéséről írt (*Kosáry és*

Mérei, 1945, 166. o.; a vonatkozó részt Mérei Gyula írta), ami kozmetikázása a valós tényeknek. Jellemzője a könyvnek, hogy nem értékelt – a fenti tankönyvrendeletek miatt nem is igazán tehetett –, minden időszakról, eseményről a leglényegesebb adatokat közölte, így Trianonról is.⁵²

az első világháborút végleg lezáró békediktátum jelentősen csökkenő súllyal szerepelt 1945 utáni tankönyveinkben

A másik két tankönyv is közölt számszerűsített adatokat (*Benda*, 1945. 134.o.; *Iván*, 1947. 108. o.), melyekből kiderülhetett a tanulóknak számára, hogy a „több mint fél” valójában több volt mint kétharmad. Szintén csak Benda és Iván részletezte azt, hogy egyes elcsatolt területeink

mely országokhoz kerültek, sőt némileg megkísérelték a békekötés hátterét is megvilágítani, szinte szó szerint azonos mondatokban: „*Ebben a békében az angol, amerikai és francia államférfiak a románoknak, cseheknek és szerbeknek adott korábbi kötelező ígéreteikhez voltak kénytelenek ragaszkodni*” (*Benda*, 1945. 131. o.). Ez a nézet a rendszerváltozásig meghatározó maradt. Nyilván itt a győztesek nem is kerülhettek más kontextusba. Az objektivitás határain belül maradvá sorolta fel a békekötés gazdasági következményeit és tárgyalta a magyar veszteségeket. Iván szerint „*Wilson ígéretei a nemzetek önrendelkezéséről nem valósulhattak meg, mert a győztes hatalmak kezét megkötötték a kis szövetségeiknek, a szerbeknek, cseheknek és románoknak adott ígéretet.*” Némileg még korábban megszokott érzelmi húrokat is pengetett: „*A legszomorúbb tény az volt, hogy a tízmilliónyi Magyarország harmadrésze, több mint három millió magyar, minden népszavazás nélkül az utódállamokban kisebbségi sorsra kényszerült*” (*Iván*, 1947, 108. o.).

E rövid időszak más tankönyveiben, melyeket már kommunista szerzők is

⁵⁰ *Magyar történelmi olvasókönyv. Katolikus általános iskola 5. osztály.* Szerk. Szent István Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága. (Katolikus iskolák tankönyvei.) Budapest, 1947. 240 l.; Balogh Albin – Iván János: *Magyarország története a Szatmári békétől napjainkig.* Kath. gimn. és leánygimn. 8., a líceumok és leánylíceumok 4. oszt. számára. Szent István Társulat, Budapest, 1947. 117 l.

⁵¹ Nádor Jenő (1946): *A középkor és az újkor története 896 – 1789-ig. Gimn. és leánygimn. 5. oszt.* Városi Ny. Debrecen.; Varga Zoltán (1946): *Magyarország története a Szatmári békéig. Gimn. és leánygimn. 7. oszt.* Városi Ny. Debrecen.; Varga Zoltán (1946): *Magyarország története. 2. A Szatmári békétől. Gimn. és leánygimn. 8. oszt.* Városi Ny. Debrecen.

⁵² Kovács, 2006, 634. o.

jegyezték, új toposzok is megjelentek már: a tanácsköztársaság rehabilitálása⁵³ és a Horthy-rendszer felelőssége, sőt árulása a békével kapcsolatban: „*A feltételek rendkívül súlyosak voltak. Még súlyosabbak, mint azok, melyeket a tanácsköztársaság annak idején visszautasított. Ennek ellenére Horthyék a békefeltételeket elfogadták [...]*” (Elekes és Tóth, 1947, 198. o.). Ezt követően a szerzők apró betűs bekezdésekben – eléggé történelmietlenül, feltételes módon – fejtik ki, hogy lett volna lehetőség igazságosabb békére, ha 1920 nyarán a lengyel-szovjet háborúban nem a lengyel „ellenforradalmi csapatok” mellé áll az – egyébként ellenforradalmi – előző rendszer. De nem ezt tették, hanem: „*Felajánlották szolgálataikat az ellen az ország ellen, melynek győzelme halálos csapást jelentett volna az imperialista békékre – köztük a trianoni békére is.*” Ki is mondta a tankönyv az ítéletet: „*Horthyéknak azonban nem fájt az ország sorsa, ők csak egyet akartak: visszaszerezni és biztosítani kiváltságaikat – még hazaárulás útján is*” (Elekes és Tóth, 1947, 199. o.). Tehát elítélte ugyan a békét, de annak „imperialista” jellege miatt, ami – már a fenti, a Horthy-rendszer (rövidesen „Horthy-fasizmus”) felelőségéről szóló eszmefuttatásról nem is beszélve – jellemzően a marxista történetírás toposza.⁵⁴

a tanácsköztársaság rehabilitálása és a Horthy-rendszer felelőssége, sőt árulása a békével kapcsolatban

Mindehhez ekkor már Mód Aladár, a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című összefoglalását vették alapul, melyet csak a kor viszonyai emeltek tudományos munkává. „*Elbeszélésének alapeszméje a Habsburgokkal és szövetségeseikkel szembeni rendi-függetlenségi küzdelmek középpontba állítása,*⁵⁵ *illetve – a marxista alap-felépítmény elmélet jegyében – ezek összekapcsolása volt a gazdasági érdekekkel.*⁵⁶ Bár a könyv első kiadása 1943-ban (!) jelent meg, hatása, a magyar történelem első átfogó marxista értelmezéseként, 1945 után lett jelentős. Trianonról rosszat és jót is írt: „*Az imperialista trianoni béke szétépte a történelmi Magyarországot; hazánk területének 68%-át és népességének 59%-át elvesztette. A nagy történelmi vihar, mely annyi vérbe és áldozatba került, egyetlen pozitívumot hozott: az ország visszanyerte függetlenségét.*⁵⁷ Ez illeszkedett a progresszió és a függetlenség születőben lévő koordinátarendszerébe. Majd ennél lényegesen hosszabban kifejtette, hogy a Horthy-rendszer mennyire nem élt ezzel a lehetőséggel, vagyis nem használta ki az új helyzet pozitívumát.

Jellegzetesen átmeneti időszak ez, amit jelez, hogy vannak ugyan tankönyvszerzők és tankönyvek, akik és amelyek az előző korszak szereplői is voltak,⁵⁸ de a szemlélettel együtt jellemzően megújult a tankönyvíró gárda is. Egy-

⁵³ Vö. Sándor, 2008

⁵⁴ A Kommunista Internacionálé is imperialista békediktátumként ítélte el az első világháborút lezáró békeszerződéseket. Vö. Somlai, 2002, 51. o.

⁵⁵ Összemosva a Habsburg-ellenességet az aktuális politikai célú németellenességgel. Vö. Glatz, 1990a, 250. o.

⁵⁶ Romsics, 2011, 353. o.

⁵⁷ Mód, 1948, 197. o.

⁵⁸ Pl. Varga Zoltán (1939): *A magyar nemzet elbeszélő története. A középiskolák III. oszt. számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda. Varga Zoltán (1942): *A magyar nemzet története. II. rész. A szatmári békétől. Gimnáziumok és a leánygimnázium VIII. oszt. számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda.; Varga Zoltán (1946): *A magyar nemzet története. II. rész. A szatmári békétől. Gimnáziumok és a leánygimnázium VIII. oszt. számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda.

értelműen a megszállók által is támogatott kommunista eszmeiség jutott vezető szerephez. Míg a Horthy-korszakban Trianon a „velünk élő történelem” volt, addig 1945-öt követően kezdett a múltunk egy nem is meghatározó mozzanatává válni. Különösen, amikor az a Szovjetunió véglegesítette, amelyik a tankönyvekben a békeszerződés ellenzőjeként jelent meg. A szovjetek által vezérelt internacionalizmus eszméje is lehetetlenné tette, hogy ellentéteket szítson a kialakuló szocialista táboron belül.

Egy nemzet lelkiállapotát is tükrözte Iván tankönyvének néhány záró sora, amelyre Kovács Emőke⁵⁹ hívta fel a figyelmet: *„Az új demokratikus Magyarország újjáépítésének még csak a kezdetén vagyunk, s csak az alapkövet raktuk le. Dolgozzunk és tanuljunk, hogy Isten segítségével annyi keserves szenvedés és hősi áldozat után felépítsük a befelé szabad, kifelé független demokratikus és szociális Magyarországot, melynek békés otthonában a hon minden polgára emberibb és magyarább életet élhet”* (Iván, 1947, 117. o.).

Trianon 1945-öt követően kezdett a múltunk egy nem is meghatározó mozzanatává válni

A RÁKOSI-KORSZAK (1948–1956)

Mint tudjuk, az Iván János tankönyvében megjövendölt *„befelé szabad, kifelé független [...] Magyarország”*, valamint az *„emberibb és magyarább élet”* reménye és lehetősége

1948-tól hosszú időre lekerült a napirendről, bár a kommunista politikusok ezt haragosták. A demokratikus úttól való végleges eltávolodás és a „szocialista fordulat” 1948 és 1950 között zajlott le Magyarországon. Ezt akkoriban – mint jeleztük – „népi demokráciának” nevezték, ma pedig a „pártállam” kiépüléséről beszélünk. Valójában itt a „sztálinizmussal súlyosbított” marxizmus-leninizmus ideológiájának megfelelő „proletárdiktatúra” kiépüléséről volt szó a „szocialista tábor” országában, vakon és kötelezően követve a szovjet példát.

Magyarország szovjetizálása felgyorsult. Megtörtént az iskolák államosítása,⁶⁰ kommunista káderek kerültek az oktatásügy és a történettudomány különböző intézményeinek kulcspozícióiba, állami monopóliummá vált a tantervek és a tankönyvek kiadása,⁶¹ ami a tankönyvírás és -kiadás

területén egyaránt érezte hatását. Megszűnt a korábbi viszonylag szabad tankönyvválasztás, megkezdődött az egytankönyvűség⁶² több évtizedes időszak. Új, marxista szellemű

tankönyveket írtak a Történettudományi Intézet – korábban már részben kipróbált – fiatal kutatóival.⁶³ E tankönyvek gyakran kollektív munkával és igen gyorsan készültek el, jellemzően túlszűfoltak voltak. Az ügy egyébként annyira fontos volt a korabeli politika számára, hogy az egyik első ilyen – egyébként általános iskolai – tan-

⁵⁹ Kovács, 2006, 635. o.

⁶⁰ 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. Letöltés: <https://net.jogtar.hu/ezzer-ev-torveny?docid=94800033.TV> (2020. 03. 31.)

⁶¹ Államosították a tankönyvek kiadását, s e célból létrehozták a(z) – előbb Tankönyvkiadó Nemzeti, majd – Tankönyvkiadó Vállalatot.

⁶² Ez azt jelentette, hogy iskolatípusonként és évfolyamonként csak egy tankönyvet jelentettek meg, egészen a nyolcvanas évekig, jellemzően az államosított Tankönyvkiadó Vállalat révén.

⁶³ Bellér Béla, Hanák Péter, Karácsonyi Béla, Kulcsár Zsuzsanna, Lukács Lajos, Spira György, Székely György.

könyv szerzőit Kossuth-díjjal jutalmazták (igaz, csak a második, ezüst fokozattal).⁶⁴

Az említett munka *A béke kérdése* alcím alatt egy rövid ötsoros bekezdéssel intézte el Trianont, magát a békekötés helyszínét is elhallgatva. Azt hangsúlyozta, hogy az 1920 januárjában átnyújtott békefeltételek súlyosabbak voltak, mint amelyet a tanácsköztársaság idején visszautasítottak. Ennek ellenére Horthyék elfogadták azokat (*Heckenast, Karácsonyi, Feuer és Zsigmond*, 1948, 182. o.). Ezután három – igaz, apró betűs – bekezdésben azt taglalták, hogy az ekkoriban zajló lengyel-orosz háborúban miért nem a szovjet állam mellett álltunk ki, „... melynek győzelme halálos csapást jelentett volna az imperialista békékre – köztük a trianoni békére is” (Uo., 199. o.). A béke leírására nem juthatott hely, mert az újdonsült baráti országokra vetett volna rossz fényt.

Az „ötvenes évek”-ben, a magyarországi sztálinizmus időszakában már az új „kánon” szerint készültek a tankönyvek. Ne feledjük, hogy a korszak tankönyvei gyakran a szovjet társaik átvételei, fordításai voltak, azokra épültek, sokszor szó szerinti – persze egyetemes történeti – részeket is átvéve belőlük. Magyar történelemből egyre sematikusabb hazai marxista, de inkább sztálinista szintézisek is születtek. Ilyen volt *A magyar nép története*,⁶⁵ ezt a címet vették át az ötvenes évek első felének tankönyvei is. Az új interpretációs modell egyrészt

a függetlenségi háborúk tradíciójának polgári, nemzetközpontú hagyományait kiegészítette az osztályharcok legújabb kori küzdelmeivel; másrészt a „nemzeti kommunizmus”⁶⁶ a nemzetközi munkásmozgalom történetének túldimenzionálásával az egyetemes történelem rovására tették internacionalistává.⁶⁷

Az említett munka lényegében egyetlen bekezdést szánt Trianonra. A fő cím, amely megadja az alaphangot az ellenforradalmi rendszer értékeléséhez: „*A Horthy-fasizmus: a nemzetközi reakció terveinek kiszolgálója*”. Az „alaptétel”: „*A Tanácsköztársaság kivívta az ország függetlenségét. A Tanácsköztársaság leverése után uralomra jutott ellenforradalom eljátszotta azt.*” A rövid „tényközlés”: „*A magyar uralkodó osztályok 1920-ban Tria-*

nonban aláírták az imperialista békeszerződést.”

Az „értékelés”: „*A nyugati imperialisták megalázó, az ország nemzeti függetlenségét korlátozó feltételeket szabtak, amelyek lehetővé tették számukra az ország nemzetgazdaságának ellenőrzését, s*

amelyek a nyugati imperializmus függvényévé tették az országot.” A Szovjetunió kivülállása fontos motívum: „*Egyedül a szovjet kormány nem ismerte el a párizskörnyéki imperialista békeszerződéseket, köztük a trianoni békeszerződést, ellenkezőleg: megbélyegezte imperialista, rabló jellegüket.*”⁶⁸ Persze arról nem esett szó, hogy ugyanez a Szovjetunió – az „imperialista nyugat” támogatásával – 1947-ben az újabb párizsi békében ránk kényszerítette

a „nemzeti kommunizmust” a nemzetközi munkásmozgalom történetének túldimenzionálásával az egyetemes történelem rovására tették internacionalistává

⁶⁴ Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László (1948): *Történelem (Általános iskola)* 8. oszt. Ill. Györy Miklós és Janovits István. VKM, Budapest.

⁶⁵ Heckenast Gusztáv – Incze Miklós – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György (1953): *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.

⁶⁶ Romsics, 2011, 377. o.

⁶⁷ Somlai, 2002, 53. o.

⁶⁸ Mf: *A magyar nép története* (1953), 556. o.

a trianoni feltételeket. Megjelent itt minden korabeli kellék: a Horthy-rendszer fasisztává minősítése, azért is, hogy a „trianoni hazaárulást” alátámaszák; a függetlenség, amelyért a tanácsköztársaság tett a legtöbbet; az osztályellentétek, amelyek felülírnak mindent; a nyugati imperializmus elítélése és a Szovjetunió dicsőítése.⁶⁹

A trianoni béke bemutatása, de elemzése mindenképpen a kor történelemtan-könyveinek a margójára került, szemben az előző negyedszázad túldimenzionálásával. Az ötvenes években használt Lukács-féle tankönyvben⁷⁰ a téma még alcímet sem kapott, bár a „forgatókönyv” hasonló volt (figyeljük a jelzőket!): „*Horthy kormányzóvá választása az antant imperialista hatalmak támogatásával, hozzájárulásával történt. A magyar uralkodó osztályok azzal hálálták meg az antant-imperialistáknak, hogy vis-*

szállították hatalmukat Magyarországon, hogy hozzájárultak a nemzetet gúzsba kötő, megalázó párizsi békediktátum elfogadásához. A Párizs melletti Trianon kastélyban 1920 júniusában

aláírt békediktátum Magyarországot most már "hivatalosan" az imperialista hatalmak vazallusává, függő államává tette. Az imperialisták a gyors [?!] békekötéssel lehetőséget kívántak adni a magyar ellenforradalmi rendszernek ahhoz, hogy minden erejével a belső forradalmi mozgalmak ellen forduljon” (Lukács, 1953, 205. o.). Ezután következett az „értékelés” némi – erősen bújtatott – „tényközléssel”: „Az ellenforradalmi rendszer mindent elkövetett, hogy a trianoni béke valóságos háttérét, az uralkodó osztályok bűnösségét elleplezze. A Tanácsköztársaságra, a magyar kommunistákra akarták mindenáron hárítani a felelőssé-

get azért, mert az antant imperialisták a történelmi Magyarország nagyobb részét Horthyék hozzájárulásával felosztották a kisantant államai között. A Horthy-fasizmus [az olasz fasizmus hatalomra jutása előtt két évvel!] demagógiájával szemben a valóság az volt, hogy míg a magyar kommunisták, a magyar munkásosztály a trianoni békefeltételeknél kedvezőbb Smuts-ajánlatot visszautasították, és fegyverrel kezükben védték a hazát, addig a magyar ellenforradalmárok hazaárulásukkal közreműködtek Trianon előkészítésében” (Uo., 205–206. o.). Tehát nem is Trianon, hanem az azt aláíró Horthy-rendszer elítélése volt a lényeg. Ráadásul „A Szovjetunió következetes békepolitikáját, a Párizs környéki imperialista békediktátumok ellen folytatott harcát a Horthy-fasizmus a magyar nép előtt elhallgatta. [...] A magyar uralkodó osztályoknak a trianoni békéért való felelősségét mesterséges

honfibu észlészésével, revizionista propagandával igyekeztek elfedni” (Uo., 206. o.). Legalább is érdekes az ország Trianon utáni hangulatát a „mesterséges honfibu” jelzős szerkezettel leírni.

A Szovjetunió „békepolitikájának” az alátámasztását szolgálta Lenin békedekrétumának beemelése a tankönyvi kánonba, ami végighúzódott a szocialista korszak egészén. Először Hanák Péter 1950-ben megjelent tankönyve hangsúlyozta a nagy októberi szocialista forradalom részletesen bemutatott diadalra jutása kapcsán, hogy „... azt javasolja [ti. a békedekrétum] az összes harcoló népeknek és kormányaiknak, hogy haladéktalanul kezdjenek tárgyalásokat egy igazságos, demokratikus béke megkötése iránt” (Hanák, 1950, 142. o. Kiemelés az eredeti szövegben). Felszólítja „Anglia, Franciaország

a Horthy-rendszer fasisztává minősítése, azért is, hogy a „trianoni hazaárulást” alátámaszák

⁶⁹ Erről bővebben: Závodszy, 1993.

⁷⁰ Lukács Lajos (1952): *A magyar nép története III. rész. (1849-től napjainkig)* Tankönyvkiadó Budapest.

és Németország munkásait, hogy segítsenek »a béke ügyének sikeres keresztülvitelében, s ezzel együtt a dolgozó és kizsákmányolt tömegek felszabadításában mindennemű rabság és kizsákmányolás alól«” (Hanák, 1950, 143. o. Kiemelés az eredeti szövegben).

Az is feltűnő, ami nincs benne a korabeli tankönyvekben. Ez a nemzetiségi kérdés Trianon kapcsán, hiszen az előző Horthy-korszakban oly gyakran elítélt „utóállamok” barátiakká avaszták, a problémát a szocializmus, a lenini nemzetiségi politika úgy is megoldja (vagy inkább szőnyeg alá söpri), ahogy ez a Szovjetunióban már meg is történt. Hogy a valóság egészen más volt, az a rendszer urait, pontosabban elvtársait – mint oly sok más kérdésben – egyáltalán nem zavarta.

A kor történelem-tankönyvei tehát az új, marxista történetíráshoz igazodva, a nemzetköz-pontú hagyományokat folytatva, a függetlenségi háborúk mellé beemelték az osztályharcok történetét. Trianont „imperialista békeként”, de mindig a Horthy-rendszer konszolidációjának a részeként tárgyalták, ezzel leginkább az aláíró ellenforradalmi rendszert ítélve el.⁷¹

A KÁDÁR-KORSZAK HULLÁMVASÚTJÁN (1956–1989)

A forradalom leverését követően a szovjet szuronyok hátán hatalomra került Kádár-

rendszernek szembe kellett néznie – többek között – a történelemtanítás eredménytelenségi sokkjával is, amit 1956 fényesen bizonyított. (A „pesti srácok” zöme az iskolapadokból ragadott fegyvert.) Az uralkodó ideológia a – sztálinista, vulgármarxista és „nacionalista” jellegétől fokozatosan megtisztított – marxizmus-leninizmus maradt. A szocialista táborhoz való tartozás és a Szovjetunió vezető szerepe továbbra is megkérdőjelezhetetlen volt. Az iskolai oktatásban a történelem világnézeti tárgynak számított, amelynek tanítása továbbra is iskolatípusonként és osztályonként csak egyetlen központilag megíratott, főleg a legújabb kor története esetében szigorú pártellenőrzés mellett megjelenő tankönyvből történt.

a „pesti srácok” zöme
az iskolapadokból ragadott
fegyvert

Az általános iskolai tankönyveket Trianon szempontjából elemző Balogh Róbert megfogalmazása szerint: „*A forradalom után a Nagy Imre kormányt felváltó*

Kádár-rezsimnek bele kellett foglalnia saját legitimitását a múlt narratívájába. Ráadásul mivel a hivatalos ítélet az 1956-os forradalmat nacionalista és Horthysta ellenforradalomnak bélyegezte, egyre fontosabb volt, hogy nyilvánosan és meggyőzően megbélyegződjön mind a nacionalizmus, mind a két háború közötti politikai rendszer”.⁷² Nem véletlen, hogy – főleg a „rázós” legújabb korhoz – gyorsan új tankönyvek láttak napvilágot az általános és középiskolában.⁷³ Az általános iskolai bizonyult időt állóbbnak, csaknem egy évtizedig használták,⁷⁴ míg egy

⁷¹ Vö. Somlai, 2002, 53–54. o.

⁷² Balogh, 2011, 285. o.

⁷³ A Művelődésügyi Minisztérium általános iskolai főosztálya már 1957 szeptemberétől – pedagógiai és politikai indokokból egyaránt – javasolta a 6–7–8. osztályos tankönyvek lecserelését. Utóbbi okok között a frázisosság csökkentését és a hazafiságra nevelés erősítését javasolta Kálmán György főosztályvezető. Vö. Albert B, 2004, 17. o.

⁷⁴ Kiss Béla – Petrik János – Vörös István (1957): *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára*. (7. kiadás)

ideiglenes tankönyv⁷⁵ után a gimnáziumok is „tartós” könyvre lettek.⁷⁶ Az általános iskolás tankönyv a trianoni békéről a korábbiakhoz hasonlóan írt: „Az ellenforradalmi rendszer törvényesítésének ... feltétele az imperialista nagyhatalmakkal való békekötés volt. A magyar uralkodó osztályok tudták, hogy hatalmukért nagy árat kell fizetniük, mégis elfogadták a feltételeket. Pedig ezek a feltételek sokkal súlyosabbak voltak, mint amilyeneket annak idején a Tanácsköztársaság visszautasított.” Némileg új elem, hogy „A békekötés súlyos feltételeinek megváltoztatására a szomszéd népek elleni háborús uszítással törekedtek. Ez lett a rendszer politikájának alapja (irredentizmus)” (Kiss, Petrik és Vörös, 1957, 181. o.). A „szomszéd népek” jelzős szerkezet az „utódállamok” alárendelő szóösszetételt küszöbölte ki, hiszen azok azóta „baráti országok” lettek. A fenti megfogalmazás azonban alkalmas volt arra, hogy még sötétebb színben tűntesse fel a Horthy-rendszert.

Az ideiglenes gimnáziumi könyvből vett részlet elindította a korra jellemző nacionalizmus ellenességét: „Az imperialista békeszerződés az uralkodó osztályoknak alkalmat adott arra, hogy féktelen nacionalista demagóg hadjáratot indítsanak el. El akarták hitetni a közvéleménnyel, hogy a súlyos békeszerződés a Tanácsköztársaság miatt sújtja az országot. Elhallgatták ugyanakkor, hogy éppen azoktól kapták és fogadták el a békefeltételeket, akiknek fegyveres beavatkozását és segítségét kérték saját népük ellen” (Incze, 1958, 6. o.). A nemzetiségi kérdést is sajátos nézőpontból érintette,

a „szomszéd népek” jelzős szerkezet az „utódállamok” alárendelő szóösszetételt küszöbölte ki, hiszen azok azóta „baráti országok” lettek

amely már az újabb világegés árnyát is előre vetítette: „A magyar nemzet és a magyar nép tragédiája az volt, hogy a történelmi Magyarország összeomlása nem a magyar nép és a nemzetiségek közös szabadságharcának volt az eredménye, hanem az antant imperialisták segítségével állították helyre a történelmi uralkodó osztályok ellenforradalmi uralmukat, és ez új viszályok és háborúk csíráját rejtette magában” (Incze, 1958, 5–6. o.). Persze, a korábbiakhoz hasonlóan hozzátette (két évvel 1956 után, amikor Kádár szájából elhangzott, hogy a szovjet hadsereg másodszor szabadította fel hazánkat): „A trianoni békét egyedül Szovjet-Oroszország nem írta alá” (Incze, 1958, 6. o.). Igaz – bár ezt mi tesszük hozzá –, erre nem is kérték, hiszen nem hívták meg a béketárgyalásokra.

Trianon először az 1960-ban megjelent, nyolc kiadást megért gimnáziumi tankönyvben került a nemzetiségi kérdés kapcsán egészen új „megvilágításba”, ami már túlmegy az előző tankönyvben megfogalmazottakon: „A békeszerződések következményeként a többségükben nemzetiségek által lakott területek elszakadtak az országtól, a soknemzetiségű Magyarország felbomlott. Ezzel a magyar uralkodó osztályok elnyomásától sokat szenvedett nemzetiségek régi törekvése megvalósult: csatlakozhattak önálló nemzeti államaikhoz. A soknemzetiségű Magyarország felbomlása azonban nem a Duna-völgy népeinek demokratikus együttműködéséhez vezetett, hanem újabb viszályok és ellentétek csíráját rejtette magában” (Almási, Borsányi, Pamlényi, Ránki és Szamuely, 1960, 199. o. Kiemelés tőlem – K. A.). Itt már

⁷⁵ Incze Miklós (1958): *A magyar nép története, IV. rész (1919 – 1948)*. Ideiglenes tankönyv jegyzet, 58 l.

⁷⁶ Almási János – Borsányi Károly – Pamlényi Ervin – Ránki György – Szamuely Tibor (1960): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára* (280 l. – az 1965-ös átdolgozás után 359 l.) (8. kiadás)

nincs szó a békeszerződés részleteiről, csak a magyar uralkodó osztályok nemzeti-ségeket elnyomó politikájáról, amelynek következményeként jogos, de nem problémamentes volt azok csatlakozása a nemzeti államaikhoz. A kádárizmus internacionalizmusa, a nemzetiségi kérdéseket politikai okokból elhallgató magatartása miatt ez szükségszerű volt. A békeszerződés magyarságra súlyos következményei rejtve maradtak. Egy azért megemlítésre került, hogy ismét ütni lehessen a korabeli magyar eliten, ki lehessen emelni annak nacionalista, sőt sovíniszta jellegét: „A magyar uralkodó osztályok, melyek a békeszerződést ... aláírták, az imperialista békeszerződést féktelen nacionalista és sovíniszta uszításra használták fel.” Ezzel tankönyveinkben megkezdődött a nacionalizmus elleni harc, ami szakítást jelentett a korábbi „nemzeti kommunista”, sőt helyenként „kurocos” állásponttal. Ez a hatalom számára ’56 tanulsága volt: véget kellett vetni a „függetlenségi” narratívának.

Az immár konszolidált Kádár-korszak iskolai tankönyvei az új, 1961-es iskolareform⁷⁷ és az 1962-es reformtanterv⁷⁸ alapján készültek. Ez a tanterv cezúra volt közoktatásunkban, a rákosista-kádárista kemény diktatúrát oktatáspolitikai szempontból átvezette annak puhább, vagy inkább egyre puhuló, konszolidálódó kádári szakaszába. Ennek a tantervnek a történelmi vonatkozásairól Glatz Ferenc negyedszázaddal későbbi ér-

a kádárizmus
internationalizmusa,
a nemzetiségi kérdéseket
politikai okokból elhallgató
magatartása

tékelő megállapítását idézzük: „... az 1962. évi tanterv célkitűzésében és konstrukciójában még megtalálhatók a korábbi évtizedek ún. történetes és dialmatos célkitűzései, a történelem-tananyag az általános, a marxizmus-leninizmus világnézeti tárgyaira koncentrált alapelvek deduktív levezetése. De már hiányoznak az ötvenes évek tananyagelemei, nemcsak a Rákosi- és Farkas-idézetek, de már újragondolás mutatkozik a Habsburg-kérdésben, a gazdasági, társadalmi kérdésekben. Sőt már megfogalmazta az anyagi kultúra fontosságát, a természetformáló ember szerepét, azt az igényt, hogy a tényeknek és az elméleti következtetéseknek összhangba kell kerülniük.”⁷⁹

Ami a tankönyvíráshoz alapul szolgáló történetírást illeti, ennek a korszaknak is van egy meghatározó szintézise, a Molnár Erik főszerkesztésével 1964-ben megjelent

többszerzős és két kötetes, meglehetősen „monumentális” (csaknem 1300 oldalas, ráadásul nagy, A/5-ös lapokkal) *Magyarország története*. Molnár „... törekedett arra, hogy az egyes történeti folya-

matok, irányzatok és személyiségek értékelése „osztályharcos szellemű és ugyanakkor objektív” legyen. Vagyis a nemzeti kommunista szellemű interpretációk egyoldalúságai helyett a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi küzdelmeknek az ábrázolása is »árnyalt, sokoldalú és valóságghű legyen«.⁸⁰ Nos, ez a terjedelmes munka alig fél oldalt szentelt Trianon kérdésének. Az egész

⁷⁷ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről: *Magyar Közlöny*, 17. évf. 74. sz. (okt. 17.) 566–570. o. Letöltés: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarKozlony_1961_001-102/?pg=563&layout=s (2020. 04. 02.)

⁷⁸ 162/1962./M.K.23./M.M. utasítás: *Tanterv és utasítás az általános iskolák számára*. Szerk. Bencédy József. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963. és 150/1963./M. K. 12./M. M. sz. utasítás. *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára*. Szerk. Bencédy József. Tankönyvkiadó, Budapest, 1965.

⁷⁹ Glatz, 1990b, 326. o. [*Tanterveink: 1962, 1978*]

⁸⁰ Romsics, 2011, 466. o.

békerendszert úgy értékelte, hogy az „... a megrendült kapitalista rendszer Szovjet-Oroszország elleni egységsítését célozza”, ami finoman szólva is erős túlzás. Ezután rövid, tízoros bemutatása következik a trianoni békefeltételek katonai, pénzügyi, területi és etnikai vonatkozásainak, majd egy sommás, de szemléletes értékelés: „A trianoni békeszerződés nem jelentette a nemzetiségi

kérdés demokratikus megoldását. A régi sebeket úgy orvosolta, hogy új sebeket osztott...”⁸¹ Ez legalább korrekt.

Az új általános iskolai történelemtankönyv, mely 18 kiadást ért meg, már egy sematikus térképet is közölt az Osztrák-Magyar Monarchia széthullásáról, benne a magyar területvesztésekről (Csiszér és Sári, 1966,93. o.).

Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása

„Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása”

A tankönyvhöz készült Tanári kézikönyv a következő magyarázatot fűzte hozzá: „A térképről leolvashatják a tanulók, hogy olyan területek is kerültek a létrejött szomszéd államokhoz, ahol sok magyar élt.”⁸² Hát, számunkra ez nem derült ki, sőt – szemben a Horthy-korszakkal – az 1960-as évek

elején megjelenő Történelmi atlaszban⁸³ sem volt ezt megválaszó térkép, sőt semmilyen.⁸⁴ (Hasonló volt a helyzet a tíz évvel később megjelenő, általános iskolásoknak szóló Képes történelmi atlaszban.)⁸⁵

A békeszerződések, és azon belül a trianoni béke értékelése egyrészt a régi volt:

⁸¹ Molnár, 1964, II/375. o. A vonatkozó rész szerzője két fiatal, akkor már Kossuth-díjas történész: Berend T. Iván és Ránki György.

⁸² Petrik János (1971): *Tanári kézikönyv a történelem tanításához az általános iskolák 8. osztályában*. Tankönyvkiadó, Budapest.

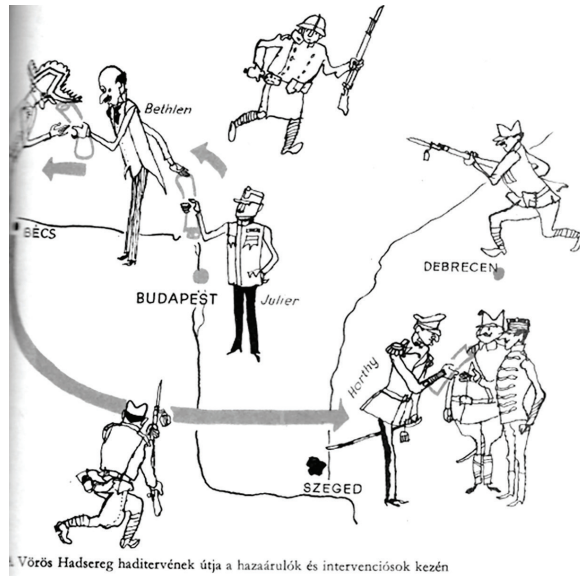
⁸³ Történelmi atlasz. Szerk. biz. elnöke: Radó Sándor. Tagjai: Csátary Mária, Györffy György, Pamlényi Ervin. Kartográfiai Vállalat, Budapest. A vonatkozó kor térképeinek tervezői: Pamlényi Ervin, Perényi József. Vö. *Hidas*, 2006. Az 1959-es első kiadást a szomszédos országok tiltakozása következtében át kellett dolgozni, sőt egyes visszaemlékezések szerint be is zúzták annak 100 ezres nagyságrendű példányait.

⁸⁴ Itt jegyezzük meg, hogy ezzel szemben a harmincas években olyan térkép jelent meg egy középiskolai atlaszban, amely a történelmi Magyarországon belül ábrázolta a trianoni hazát. Vö. Barthos Indár – Kurucz György (1935): *Történelmi atlasz. Legújabb kor*. M. Kir. Állami Térképészet, Budapest, 18. (Magyarország a trianoni béke előtt és után)

⁸⁵ Képes történelmi atlasz. Szerk. Radó Sándor és Bernáth János. Kartográfiai Vállalat, Budapest.

„A Párizs környéki békeszerződések törvényesítették a soknemzetiségű Magyarország széthullását. Az osztrák és magyar uralkodó osztálytól kizsákmányolt és elnyomott nemzetiségek csatlakoztak saját nemzeti államaikhoz.” Másrészt némiképpen finomodott a realitás irányába, amennyiben szóvá tette, hogy „A békeszerződés értelmében magyar lakosság is [sic!] került a szomszéd országokhoz” (Csiszér és Sári, 1966, 93. o. Kiemelés tőlem – K. A.). Konkretizál, de a térképhez kapcsolódva sajátosan a nemzetiségek szempontjából: „A délszláv nemzetiségek Szerbiához kerültek. Így jött létre Jugoszlávia. A szlovákok és kárpát-ukránok a csehekkel együtt létrehozták a Csehszlovák Köztársaságot. Az erdélyi [először jelenik meg 1948 óta, de nem magyarok!] románok Romániához csatlakoztak. Ausztria

köztársaság lett” (Uo., 93–94. o. Kiemelés az eredeti szövegben). De rögtön hozzáteszi a szokásos „lőzungokat”: „Ezt a tényt használták ki az ellenforradalmi rendszer vezetői arra, hogy 25 éven át minden társadalmi és gazdasági nehézségért Trianont és a szomszéd népeket okolták. Szították az ellentéteket népünk és a szomszédok között. Ez nacionalista és sovíniszta uszítás volt mindkét részről” (Uo., 94. o.). Azt is leszögezi a könyv, hogy a „... győztes antant hatalmak 1920-ban a maguk érdekeinek megfelelően állapították meg az országhatárokat, „adták-vették” a népeket és az országrészeket. Ez a béke imperialista jellegét bizonyítja. Újból szembekerültek egymással a győztes és a legyőzött tőkésállamok, ami magában hordta egy új világháború csíráját” (Uo., 94. o. Kiemelés az eredeti szövegben).

„A Vörös Hadsereg haditervének útja a hazaárulók és intervenciók kezén”

Az ellenforradalmi rendszer egy újabb „árulása” is megjelent ebben a tankönyvben, ráadásul „képesítve”, ahogy Albert B.

Gábor felhívta rá a figyelmet.⁸⁶ Ennek lényege, hogy a tanácsköztársaság „honvédő harcai” utolsó fázisában „Az új vezérkari

⁸⁶ Albert B., 2004, 39. o.

főnök (Julius [Zsülié] Ferenc) ... árulónak bizonyult, s eljuttatta a Vörös Hadsereg haditervét Bethlen Istvánhoz, Bécsbe, Bethlenék átadták az angoloknak, az angolok a szegedi ellenforradalmároknak, ezek pedig a franciáknak és a románoknak. Ennél nyíltabb árulást még nem követett el a magyar uralkodó osztály” (Csiszér és Sári, 1966. 88–89. o.).

A 14 kiadást megért gimnáziumi tankönyvben⁸⁷ külön foglalkoztak a Párizs környéki békékkel és a trianoni békeszerződéssel. Az előbbivel kapcsolatban leszögezte a szerző, hogy „A győztes antant hatalmak ... a legyőzöttekkel szemben csaknem korlátlanul érvényesítették akarataikat. [...] A győztes imperialista hatalmak által létrehozott versailles-i békerendszer nem lehetett tartós, mert egyoldalúan érvényesítette hatalmi érdekeit ... [és] ... nem valósult meg a győztes hatalmak együttműködése sem” (Balogh, 1968. 71–72. o.). A Magyarországgal kötött trianoni békeszerződés kapcsán végre megemlégték egyrészt, hogy „A békeszerződés ... zömmel magyarul területeket is elcsatolt. Közel 3 millió [?!] magyar került az utódállamokba...”, másrészt nem csak a magyart elítélve kimondta: „... melyeknek uralkodó osztályai éppen olyan nacionalista elfogultságot mutattak velük szemben, mint egykor a magyar uralkodó körök Magyarország nem magyar népeivel szemben.” Sőt, a látókört tágtva hozzátette: „A területi rendelkezéseken kívül a békeszerződés jóvátételt is rótt az országra; továbbá gazdasági, pénzügyi, katonai korlátozásokat és ellenőrzést léptetett életbe” (Uo., 185–186. o. Kiemelés az eredeti szövegben). Az érté-

változott a tankönyvben
a korábbi egyértelmű
Horthy-fasizmus kép

kelés viszont a „hagyományos”: „A győztesek kíméletlenül kihasználták lehetőségeiket annak következtében, hogy a Monarchia szétesése nem az elnyomott népek közös szabadságharcának volt az eredménye ...”

Hozzátette: „Az antant hatalmakat a trianoni béke megkötésekor két szempont vezette. Egyrészt a magyarnál erősebbnek mutatkozó

cseh, román és jugoszláv burzsoáziának kedveztek, mert szovjetellenes tervekben elsősorban rájuk kívántak támaszkodni, másrészt Magyarországon is biztosítani akarták

a kapitalista termelési viszonyok fennmaradását” (Uo., 186. o.). Tehát a szerző szerint „a versailles-i Kis-Trianon kastélyban” (Uo., 185. o.) kötött békeszerződésben mindent a szovjetellenesség határozott meg.

A Balogh-könyvvel kapcsolatban érdekes lehet megjegyeznünk, hogy változott a tankönyvben a korábbi egyértelmű Horthy-fasizmus kép, de nem szűnt meg: „A magyar ellenforradalmi rendszer sajátos fasizmus volt, melyben a fasizmus terrorista elemei a konzervatív-reakciós, esetleg „liberális” politikai módszerekkel keveredtek.” (Uo., 216. o. Kiemelés az eredeti szövegben). Ezzel ütni lehetett a konzervatív és liberális szemléleten egyaránt.

Egy Herber Attila által feltárt 1968. októberi dokumentumban⁸⁸ történész és történelemdidaktikus szakértők így fogalmaztak Trianon tankönyvi megjelenéséről: „A legújabb tankönyvek már nem kerülnek meg a trianoni békeszerződés kényes kérdéseit s vitába szállnak azokkal az egyoldalú nézetekkel, melyek a háború utáni újjárendeződést kizárólag a nemzeti önrendelkezési jog érvényesülésének tekintik. Helyesen hangsú-

⁸⁷ Balogh Endre (1968): *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára.*

⁸⁸ Az MTA Történettudományi Intézet feladatai az általános és középiskolai történelemtanítás támogatásában. Idézi: Herber, 2014.

lyozzák, hogy az imperialista béke figyelmen kívül hagyta az etnikai viszonyokat, nem oldotta meg a Dunavölgy bonyolult problémáit, újabb nemzeti sérelmeket teremtett. Ugyanakkor egyes megfogalmazások, mint: – »A Párizs környéki békek eredményeképpen egyetlen soknemzetiségű állam, az Osztrák-Magyar Monarchia helyett több kisebb soknemzetiségű állam jött létre. Ily módon nem rendeződtek megnyugtatóan a közép-és délkelet-európai nemzetiségi ügyek...« – szinte teljesen figyelmen kívül hagyják azt a tényleges előrehaladást, mely 1919 után a szomszéd népek nemzeti egységtörekvéseiben realizálódott.» Tehát elismerve a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát – amelyről korábban szó sem eshetett –, örülünk a szomszéd népek nemzeti egységtörekvései sikerének, a magyarról meg szó se essék. Igazán ennek a szemléletváltásnak hatása a tankönyvekben tíz évvel később kezdett realizálódni, de már a magyar nemzetiség kérdését is megemlítve.

1978-ban újabb tantervi reform következett,⁸⁹ újabb tankönyvekkel. Ezek lettek a hanyatlófélben lévő Kádár-rendszer utolsó tankönyvei. Jelentőségüket azonban mutatta, hogy a 8. osztályos tankönyvet az akkori budapesti vezető szakfelügyelő írta,⁹⁰ de a gimnáziumi tankönyv szerzője is a fővárosi tanártovábbképzéseknek otthont adó budapesti Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium

vezetőtanára volt. Ezek a példák jelzik, hogy a történész tankönyvírókat egyre inkább gyakorló tanárok váltották fel, hiszen az előző tankönyvek szerzői is zömmel szakfelügyelők voltak.

A Párizs környéki békek az általános iskolai tankönyvben mindössze kiegészítő anyagban jelentek meg. Eszerint

„Az imperialista háborút követő békek aláírása során Európa térképét átrajzolták. A versailles-i békerendszer célja a győztes hatalmak érdekeinek megfelelő területi átrendezés, a megvert Németország féken tartása és a szocialista Szovjet-Oroszország elszigetelése volt.” (Biróné, 1984. 49. o.). Részletesebb az értékelés a gimnáziumi tankönyvben, bár a lényeg nem sokban változott: „A versailles-i békerendszer az imperialista háborút imperialista békével zárta le. [...] A rablóbéke ... nem a megnyugvás, hanem a reváns, a következő nagy összecsapás előkészítője lett. „Ez nem béke, hanem fegyverszünet húsz évre!” – állapította meg Foch marsall, francia tábornok” (Jóvérné Szirtes, 1982. 19. o. Kiemelés az eredeti szövegben; *Az antant győzelem kiaknázása: a Párizs környéki békek részfejezet*).⁹¹ A háttérrel, amely ismét a nacionalizmus, kiegészítő anyag részlet világította meg: „*A békekonferencián az amerikai tájékozatlanság és az angol tartózkodás miatt akadálytalanul érvényesülhetett a győztesek oldalán a kelet-európai kis nemzetek burzsoá kormányainak – a francia*

⁸⁹ Az oktatási miniszter 114/1977. (M. K. 11.) OM sz. utasítása: *Az általános iskolai nevelés és oktatás terve I-III.* Főszerk. Szabócs Ottó, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1978. és Az oktatási miniszter 124/1978. (M. K. 14.) OM sz. utasítása: *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve.* (Szerk: Szabócs Ottó, Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.)

⁹⁰ A hanyatló Kádár-korra jellemző történet, hogy a hosszú évtizedek óta először kiírt 8. osztályos tankönyvi pályázatot megnyerő Fekete Pál-féle tankönyv megjelenését megtiltotta a pártközpont, és egy megbízható emberével íratott új tankönyvet. Természetesen a hivatalos indok az volt, hogy pedagógiai szempontból „taníthatatlan” a könyv, és ezt a kipróbálás során is igyekeztek bizonyítani.

⁹¹ Az persze más kérdés, hogy Foch kevesellte a Németországot sújtó békefeltételeket. Egyébként alig néhány napot tévedett. Vö. *Tarján M. Tamás*: Foch marsall halála. *Rubicon*. Letöltés: http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/1929_marcus_20_ferdinand_foch_marsall_halala (2020. 04. 02.)

hegemonista törekvésekkel egybeeső – nacionalizmusa” (Uo., 18. o.). Íme, nagyjából innen veszi tankönyves kezdetét a mai napig pozícióit tartó Trianon-legenda, a „tájékozatlan amerikaiak”-ról.⁹²

A trianoni béke természetesen törzsanyag, immár adatolva közölte a terület- és népességsökkenésünket. „Ezzel a szerződéssel a Duna-völgyi nemzeti kérdést a polgári nacionalista erők törekvéseinek megfelelően rendezték a Tanácsköztársaság kínálta szocialista megoldás helyett. A kevert nemzetiségű térségben a határok igazságos, pontos rendezése lehetetlen volt.” A szöveg – több másikkal együtt – azt a benyomást keltette, mintha a tanácsköztársaság esetleges továbbélése reális alternatívát kínált volna egy internacionalista megoldásra, ugyanakkor teret ad a nemzeti sérelmek hangoztatásának is: „A döntések nyomán a ... magyarlakta területeken mintegy 3 millió [még mindig „kozmetikázott adat!] magyar került a szomszédos államok területére, kisebbségi helyzetbe, s el kellett szenvedniük az új államok felfokozott nacionalizmusát” (Bíróné, 1984, 64–65.

o.). A fő bűnös azonban továbbra is a nacionalizmus, illetve a Horthy-rendszer, de már nem fasizmus: „Ez a békeszerződés szolgáltatta a magyar uralkodó osztályoknak a leggyakoribb, a leghatásosabb érveket a szomszédos népek elleni gyűlölet szításához. A Horthy-rendszer propagandája azt hirdette, hogy minden baj oka Trianon. Így kívánta elfedni a társadalmat sújtó gondok, nehézségek igazi okait”

(Uo., 65. o.). Érdekes, hogy a tankönyv kiegészítő anyagban, minden megjegyzés nélkül, mintegy „kis színesként” közölte a Horthy-rendszer a tanítási órák előtti fohászatát, ami akkoriban példátlan volt tankönyvben: „Csonka Magyarország nem

ország, egész Magyarország mennyország...” (Uo., 65. o.).

A gimnáziumi tankönyv ahhoz képest, hogy a Párizs környéki békéről másfél oldalnyi terjedelemben szólt, a trianoni békét egy kurta kis bekezdésben tárgyalta, kissé tágabb optikával, de erősen vitatható módon értékelve azt: „Az ellenforradalmi hatalom nemzetközi elismerésének feltétele a békeszerződés aláírása volt 1920-ban. A jogosan az utódállamokhoz került, túlnyomóan nemzetiségi területek mellett vegyes lakosságú, sőt zömmel magyar etnikumú területeket is elcsatoltak. Mintegy hárommillió magyar került a határok túloldalára. [Ez a finomító adat megrendíthetetlennek tűnik akkoriban!] A békeszerződés pontjait az antant hatalmak már jóval a háború vége előtt megszővegezték, s azokon a két forradalom hatására sem változtattak. Horthyék aláírták a békét, mert uralmuk fenntartásának ez volt a legfontosabb nemzetközi feltétele, de célul tűzték ki a békeszerződés majdani teljes megváltoztatását, az elcsatolt területek visszaszerzését. Ennek érdekében szélsőséges nacionalista uszítást folytattak. A szomszéd államok kormányai sem tartották tiszteletben a magyar kisebbség nemzetiségi jogait. Mindez megkönnyítette, hogy a „mindent vissza” területi revíziós politika széles tömegekre hatást gyakoroljon” (Jóvérné Szirtes, 1982, 85. o. Kiemelés az eredeti szö-

vegben). Azon túl, hogy nem felelt a valóságnak, hogy már „jóval a háború vége előtt megfogalmazták” a békeszerződést, legfeljebb odaigértek

területeket a velük szövetséges államoknak, továbbra is az új rendszer felelősségét hangoztatta, és teljesen felmentő 1918/1919 történéseivel szemben (pl. a tanácsköztársaság „honvédő” harcokat vívott; nem elbukott, hanem leverték), ami finoman szólva már

teret ad a nemzeti sérelmek hangoztatásának is

⁹² Vö. Ablonczy, 2010.

ekkor is egyoldalú álláspont.⁹³ Ugyanis a tanács hatalom kiemelkedő szerepe a korszak narratíváiban vitathatatlan, és a Károlyi-időszak is a pozitívumaival tűnik ki, főleg mert a sokáig élő narratíva szerint „átadta” a hatalmat a Tanácsköztársaságnak, bár ez már akkor is tételesen cáfolható volt.

Az 1980-as évek tankönyveinek az újdonsága volt, hogy munkáltató jellegűeknek megfelelően feladatokat is tartalmaztak, sőt az általános iskolában munkafüzet is megjelent mellettük. A feladatok zömmel ideológiai jellegűek voltak, és – természetesen – a tankönyvi szövegeket igyekeztek sulykolni. Különösen jellemző ez az általános iskolai tankönyvre: „*Miért nem ismerte el Szovjet-Oroszország a Párizs környéki – köztük trianoni – békét? Idézzétek fel, mikor és kik javasoltak igazságos békét! Miért fogadták el a trianoni békét a magyar uralkodó osztályok?*” (Bíróné, 1984, 65. o.) A középső kérdés nyilvánvaló utalás a tanácsköztársaság által kínált szocialista, pontosabban internacionalista megoldásra, amely „*a nemzetek és nemzetiségek teljes egyenjogúságát*” (Uo., 48. o.) hirdette. Forrásszemelvényt is tartalmazott a tankönyv, bár a címe furcsa, hiszen magát a békét fél évvel később kötötték: „*Gróf Teleki Pál a trianoni békéről 1919 decemberében*” (Uo., 65. o.). A hozzá tartozó feladattal azt kívánta bizonygatni a kurta szöveg, hogy Telekinek fontosabb volt a „rendcsinálás” (a bolsevizmus teljes kiirtása), mint az „amputáció” mértéke (az ország megcsonkítása).⁹⁴ Tehát

a feladatok zömmel ideológiai jellegűek voltak

a tények árán is Teleki lejárata a cél.

A gimnáziumi tankönyv feladatai – szemben a rövid szöveggel – érdemibbek. Magából a békeszerződésből is idéz egy részt, melyhez kérdések kapcsolódnak: „*Milyen szempontok vezették az antant hatalmakat a békefeltételek kidolgozásakor? Hogyan tükröződik ez a szerződésben? A békeszerződés mely pontjai tekinthetők jogosnak, s melyek sértették a magyar nép önrendelkezési jogát? Miért volt imperialista jellegű a trianoni békeszerződés?*” (Jóvérné Szirtes, 1982, 85. o.) A „*Csonka Magyarország..*” fohászt ez a tankönyv is közölte egy „jól irányzott” sugalmazó feladattal: „*Miért volt alkalmas a jelszó a tömegek ámitására?*” (Uo., 86. o.) A kérdés alatt szerepelt a Magyar Hiszek egy – ez is jelentős újdonság volt ekkoriban –, de mint a „tömegek ámitásának” egy másik dokumentuma.

A rendszerváltozás előrejelzője, hogy az 1989-ben megjelent szűkített terjedelmű gimnáziumi tankönyv⁹⁵ *A trianoni béke* részfejezete a korábbi egy bekezdésnyiről egy oldalnyira nőtt. Ebben már – a rendszerváltozás előszeleként – részletesebb adatok olvashatók a terület- és népességveszteségekről, és az aláírók felelőssége

is csak áttételesen jelent meg: „*A hivatalos propaganda arra törekedett, hogy az 1918 előtti uralkodó osztályok politikájáról elhárítsa*

a felelősséget, s hogy mindazokat a nehézségeket és ellentmondásokat, amelyeknek jelentős része magából az ellenforradalmi rendszerből következett, egyedül és kizárólagosan Tria-

⁹³ Például a tanácsköztársaság „honvédő harcainak” megítélésében már ekkor változott a szaktudományos álláspont, inkább annak internacionalista jellegét emelték ki, hiszen a világforradalomért hirdetett harcot, és nem a történelmi Magyarország megvédéséért.

⁹⁴ Teleki rendkívül hamis színben történő feltüntetését alig enyhíti, hogy 1941-es öngyilkosságát, és annak okait megemlíti később a könyv, sőt búcsúleveléből is idéz – ezúttal azonban minden kommentár nélkül: vö. Bíróné (1984) 106.

⁹⁵ Jóvérné Szirtes Ágota (1989): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára 1914–1945*. Tankönyvkiadó, Budapest. (Ez volt az az időszak, amikor egy ideig „szünetelt” az 1945 utáni történelem tanítása.)

nonnal magyarázzák.” Mindezt egy 1929-es Jászi-idézzettel kívánta a tankönyvíró alá-támasztani: „A revíziós propaganda ... egy morfiuminjekció, amellyel a magyar népet el akarták kábítani, hogy ne vegye észre igazi sebeit” (Jóvérné Szirtes, 1989, 101. o.).

A korszak tankönyveiben tehát Trianon felett a nacionalizmus és a békeszerződést aláíró korszak elítélése jegyében mondtak ítéletet. A nacionalizmus helyébe a szocialista hazafiság, az ellenforradalommal szemben a forradalmiság, a „haladás” ügyének támogatása lépett. Az értékítéletek osztályalapon fogalmazódtak meg, melynek jegyében a nemzetiségek által lakott területek elszakítása igazságos, nemzeti burzsoáziájuk elítélése viszont éppen olyan jogos, mint magyar uralkodó osztályoké. A teljes nemzeti önfeladás kifejezője, hogy a magyar veszteségek helyett más népek önállóságát „ünneplik” a kor történetírása nyomán⁹⁶ a tankönyvek: „Az osztrák és magyar uralkodó osztálytól kizsákmányolt és elnyomott nemzetiségek csatlakoztak saját nemzeti államaikhoz.

[...] Az erdélyi románok

Romániához csatlakoztak”

(Csiszér és Sári, 1966, 93–94. o.). Ez a kép szerencsére némiképp finomodott a kádári időszak utolsó évtizede tankönyveiben.

ÖSSZEGZÉS

A szocialista időszak tankönyvírásának főbb elveit Szőke András nyomán⁹⁷ foglaljuk össze, természetesen leginkább a Trianon-kérdésre kihegyezve:

- Az osztályharc alapú marxista történelemszemléletnek megfelelően az elnyomók és elnyomottak küzdelme volt a meghatározó. Ez rávetül a trianoni béke megítélésére is, hiszen a kor tankönyvei szerint a békét az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályai az elnyomottak feletti hatalmuk biztosítása érdekében írták alá.
- A forradalmi hagyományok mindent felülírtak, hiszen e tankönyvek szerint a tanácsköztársaság az egyetlen, amely reális békealternatívát nyújthatott volna.
- A Szovjetunió pozitív szerepe megkérdőjelezhetetlen, végig mint a békekötés ellenzője, egyetlen alá nem írójaként jelent meg, elhanyagolva az „apróságot”, hogy az 1947-es párizsi békeben éppen a trianonit véglegesítette.
- A „haladó erők” – ezek nyilván az elnyomottak legjobbjai, de leginkább az „élcsapatot” képező kommunisták – mindig megtalálták és kivetették sorikból az árulókat. Ilyen a „reakciós” Horthy-rendszer – egy ideig „Horthy-fasizmus” – egésze, de egyéni árulók is voltak (pl. Julier Ferenc, Bethlen István, Horthy Miklós vagy Teleki Pál). Ezek a bűnbak-képzés tipikus példái

Trianon felett a nacionalizmus és a békeszerződést aláíró korszak elítélése jegyében mondtak ítéletet

(pl. Szapolyai János, Károlyi Sándor, Görgői Artúr) mellett jelentek meg.⁹⁸

- Rendkívül fontos az *internacionalizmus* eszméje, amely esetünkben a dunai népek összefogását jelentette volna, és a nacionalizmustól (pláne sovinizmustól) erősen elhatárolódó *szocialista hazafisággal*⁹⁹ társul, főleg a Kádár-korszak ideológiai „vegykonyhájában”.

⁹⁶ Vö. Somlai, 2002, 55. o.

⁹⁷ Szőke, 2004, 70–71. o.

⁹⁸ Vö. Dévényi, 2013.

⁹⁹ Korabeli értelmiségi „szleng” szerint ebben a szocialista jelző fosztóképzőként működött.

A mögöttes történettudományt is vizsgálva, különszárazva a szocialista korszakot, a Rákosi-rendszer történelem- (és egyben Trianon-) képét marxista-leninista internacionalizmus, valamint az osztályszempontok határozták meg. Ebben az összefüggésben a nemzetek önrendelkezési jogának lenini dogmája alkalmazható a magyarországi helyzetre, a nemzetiségek önállósulási törekvései a független nemzetállamok létrejöttével együtt jogosak. (Persze arról nem esett szó, hogy a vesztes államokra mindez miért nem igaz.) A korszak vezető kommunista történész ideológusa, Andics Erzsébet írta: „nemcsak az imperializmus, ha más népek meghódítására törekszünk, hanem az is, ha idegen népeket erőszakkal igyekszünk uralmunk alatt tartani.”¹⁰⁰

A kádári időszak szakszerűsödő történettudománya – és ennek nyomán történelem-tankönyvei – fokozatosan szakított/szakítottak ezzel a propagandisztikus szemlélettel, amely egyre jobb – de továbbra is kizárólagosan a marxizmus-leninizmus ideológiája által vezérelt – tudományos háttérrel biztosított témánkhoz az immár egyre kevésbé történész, hanem egyre inkább történelemtanár (jellemzően szakfelügyelő) tankönyvíróknak. L. Nagy Zsuzsa például a nagyhatalmi politikát tette Trianon döntő tényezőjévé,¹⁰¹ a sztálinista

dogmáktól megszabadult – korábban maga is tankönyvíró – Hanák Péter pedig a mai európai diskurzusokban is vezető szerepet játszó országon belüli és kívüli nacionalizmusokat tette felelőssé. Vagyis a döntéseket végeredményben tehát a győztes nagyhatalmak hozták, ám a felbomlás „egy régóta érlelődő történelmi

follyamat” végállomása volt.¹⁰² A késő Kádárkor történészei (pl. Ormos Mária és Kosáry Domokos), és ezek nyomán tankönyvei a belső nemzetiségi ellentéteknek és a háború alatti és utáni nagyhatalmi politikának tulajdonítottak meghatározó jelentőséget. Az 1918–1919-es forradalmi kormányok 1945 előtt hangoztatott felelősségét a rendkívül szűk mozgásterükre hivatkozva tagadták vagy minimálisnak tartották, a „reakció”, illetve az 1919–20-ban hatalomra került horthysta elit Andics és követői által sulykolt „hazaárulását” pedig már fel sem vetették.¹⁰³

Ez utóbbi azonban már csak a rendszerváltozás utáni pluralistává váló tankönyvkiadásában tükröződött vissza.

a „reakció”, illetve az 1919–20-ban hatalomra került horthysta elit Andics és követői által sulykolt „hazaárulását” már fel sem vetették

a nemzetek önrendelkezési jogának lenini dogmája

A KÉT KORSZAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A két nagy korszaknak (a Horthy-kor és a szocialista időszak) a korabeli történetu-

¹⁰⁰ Andics Erzsébet (1949): *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*. Szikra Kiadó, Budapest, 14–15. Idézi: *Romsics*, 2020.

¹⁰¹ L. Nagy Zsuzsa (1965): *A párizsi békekonzferencia és Magyarország 1918–1919*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. Idézi: *Romsics*, 2020.

¹⁰² Hanák Péter (1975): Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlási folyamatában. In: Uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 465. Idézi: *Romsics*, 2020.

¹⁰³ *Romsics*, 2020

dományra támaszkodó tankönyvírásának a közös eleme, hogy főleg Trianon belső okait hangsúlyozták, tartalmilag egymással diametrálisan szemben állva. Mind a jobboldali Horthy-kurzus, mind a kommunista pártállami diktatúra a politikai ellenfelet tette bűnössé. Az egyik szemében a „zsidók”, a „szabadkőművesek” (ők kevésbé jelennek meg a tankönyvekben), valamint az egymással egybemosott Károlyi Mihály-féle rend (vagy inkább rendtelenség) és a kommün (ez viszont mindig szerepel), a másikéban „a reakciós régi rend”, a földbirtokos oligarchák”, valamint Tisza István és az ellenforradalmi – a Rákosi-korszakban fasisztává is minősített – Horthy-rendszer voltak alapvetően Trianon okai. Csak fokozatosan kerültek a képbe más meghatározó tényezők is, így a szomszédos államok irredentizmusa, illetve államalapító törekvései és a győztes nagyhatalmak (főleg Franciaország) stratégiai céljai.

Lényeges különbség, hogy míg a Horthy-rendszer tankönyvei alapjaiban opponálták a trianoni békediktátumot, kezdetben az irredentizmus, de mindvégig a területi revízió talaján álltak, addig a szocialista tankönyvek az „imperialista béke” jelzős szerkezettel intézték el annak szolid elítélését, de következményeivel – például a határon túlra került magyarság helyzetével és sorsával – az internacionalizmus szellemében egyáltalán nem foglalkoztak. Kimondatlanul a szocialista szemléletben benne volt az is, hogy az első világháború után azt kaptuk, amit a második világhézés után megérdemeltünk. Kimondva pedig,

a szocialista szemléletben benne volt az is, hogy az első világháború után azt kaptuk, amit a második világhézés után megérdemeltünk

hogy mindezért szinte csak a magyar uralkodó osztályok a felelősek.

A két korszak tankönyvirodalma abból a szempontból is eltér egymástól, hogy mennyire hatottak rájuk külpolitikai tényezők/elvárások. A Horthy-kor állama jórészt független tényezőként vitázhatott az utódállamokkal, igaz, egységes kisantantba „kovácsolva” azokat; a szocialista csatlósállam viszont nem, hiszen bizonyítottan és erősen „ráült” a győztesek szemlélete. Fontos a szovjet tankönyvirodalom hatása, amely az „egyetemes történet” esetében számos helyen kimutatható.¹⁰⁴ Egyetlen nacionalizmus – persze kimondatlanul – elfogadható

volt a szocialista időszak egészében, és ez a nagy-orosz nacionalizmus volt, vagyis nemcsak a Szovjetunióról, de az előd Oroszországról sem eshetett bíráló szó. (Ha például a munkásmozgalm kapcsán mégis igen,

akkor elé került a „cári” jelző.) Számunkra különösen tragikus volt, hogy a Párizs környéki békék haszonélvezői és kárvallottai egyaránt a Szovjetunió vazallusai, a „béketábor” országai lettek. „Így történt, hogy Magyarországon nemcsak a mindenkori szovjet hatalmi érdekek voltak parancsolóan irányadók, hanem a pax Sovietica megkérdőjelezhetetlensége folytán – közvetett módon – az egykori kisantant országok történetileg kevésbé megalapozott állításai is dogmává merevedtek.”¹⁰⁵

A szocialista időszak Trianon-képe tehát szinte teljes tagadása volt a Horthy-korszakénak. Afféle tézis–antitézis viszonyban voltak egymással.

¹⁰⁴ Így volt ez a pedagógiában is. Akkoriban vált jelszóvá az is, hogy meg kell alkotni a magyar Golubkovot, amely egy szovjet irodalomtanítási kézikönyv magyar változatának létrehozatalát jelentette. Akárcsak Karcov a történelem-, Gorjacskin a fizika-, Bragyisz a matematikatanítást, Kairov miniszter mindenhát pedagógájáról és Micsurin „örökbecsű” munkásságának a biológiatanításra gyakorolt hatásáról nem is beszélve.

¹⁰⁵ Závodszy, 1993, 12. o.

- Míg a Horthy-korszak történelemtankönyveiben – de a kor gondolkodásában is – Trianon, és annak békés eszközökkel történő revíziója központi kérdés volt, ezért részletesebben tárgyalták, addig a szocializmus évtizedeiben mellékessé, és éppen az aláíró rendszer elítélésének az eszközévé vált.
- A Horthy-korszak tankönyvei az 1918–1919-es forradalmakat, benne is elsősorban a kommünt (proletárdiktatúrát) tették szinte minden baj okozójává, addig a szocialista korszak tankönyveiben a dualizmus nemzetiségi politikája és Horthyék hazaárulása jelentette a legfőbb okokat.
- Míg a Horthy-korszak tankönyveiben a fő felelősség a bosszúra szomjazó győzteseket (főleg a franciákat) és mohó szomszédainkat (utódállamokat) terhel-

te, addig a szocialista munkák a béke imperialista jellegét emelték ki.

- A Horthy-korszak egésze a határrevízió talaján állt, a szocializmus évtizedeiben viszont ez a kérdés teljesen lekerült a napirendről.

Mindezek alapján használhatjuk a dagály és apály képet a két korszak tankönyveinek témánk szerinti összehasonlítására történelemtanításunk „rövid” XX. századi hullámverései közepe. Az ezt követő rendszerváltoztatás utáni időszak történelemtanítása lett hivatott Trianon értékelésében a szélsőségek kiegyenlítését elvégezni. Hogy ez sikerült-e, létrejött-e valamiféle szintézis, az egy másik tanulmány kérdése lehet. Tehát – Voltaire-rel szólva: „... várám a munka a kertben”.

FELHASZNÁLT TANKÖNYVEK

1920–1944

- Takáts György (1921): *A magyar nemzet története. Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára.* Harmadik, átdolgozott kiadás, Atheneum, Budapest, 216 l.
- Takáts György (1923): *Egyetemes történelem. 3. rész. Az újkor története a Pragmatica Sanctiától napjainkig. Leánygimnázium VII. oszt. Atheneum, Budapest, 132 l.*
- Jászai Rezső (1924): *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig. A középiskolák IV. osztálya számára. Kieg. Balanyi György. 4. kiadás, Lampel, Budapest, 136 l.*
- Takáts György – Koczogh András (1924): *Egyetemes történelem. A gimnáziumok és reáliskolák használatára. III. rész. Az újkor története a vesztfáliai békekötéstől napjainkig. A gimnáziumok és reáliskolák VII. osztálya számára. Atheneum, Budapest, 208 l.*
- Domanovszky Sándor (1926): *Magyarország története. Középiskolák III. osztálya számára. Egyetemi Nyomda, Budapest, 222 l.*
- Ember István (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. oszt. számára. Közrem.: Dékány István. Atheneum, Budapest, 152 l.*
- Jászai Rezső – Balanyi György (1926): *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára. Lampel, Budapest, 187 l.*
- Madai Pál (1926): *Magyarország történelme gimnáziumok, leánygimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára. Franklin, Budapest, 152 l.*
- Szabó Dezső (1926): *Magyarország története gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára. Franklin, Budapest, 138 l.*

- Ujházy László (1927): *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középkorok VIII. osztálya számára.* 3. kiegészített kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 356 l.
- Madai Pál – Koch István – Németh József (1930): *Világtörténet IV. A legújabb kor története a középkorok VII. osztálya számára.* Franklin, Budapest, 167 l.
- Mika Sándor – Marczinkó Ferenc (1930): *Világtörténelem 4. köt. Középkorok 7. oszt.,* Lampel, Budapest, 173 l.
- Domanovszky Sándor (1930): *Magyarország története. A középkorok VIII. osztálya számára.* Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 195 l.
- Jászai Rezső – Balanyi György (1931): *Magyarország története. A fiúközépkorok VIII. osztálya számára.* Lampel, Budapest, 216 l.
- Miskolczy István – Szolomájer Tasziló (1931): *Magyarország története a fiúközépkorok VIII. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest, 195 l.
- Ember István (1932): *Világtörténelem. III. Újkor és legújabb kor. A leánygimnázium, leánylíceum és leánykollégium számára.* Átdolgozta: Várady Erzsébet. Atheneum, Budapest, 239 l.
- Várady Erzsébet (1934): *A magyar nemzet története. A szatmári békétől napjainkig. A leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok VIII. osztálya számára Dr. Ember István tankönyvének felhasználásával.* Atheneum, Budapest, 132 l.
- Varga Zoltán (1939): *A magyar nemzet elbeszélő története. A középkorok III. oszt. számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda, 130 l.
- Marczell Ágoston – Szegedi Tasziló (1940): *A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig. A gimn. és leánygimn. VI. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest, 165 l.
- Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet (1940): *A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VI. oszt. számára.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 176 l.
- Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. Gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Egyetemi Nyomda, Budapest, 136 l.
- Szegedi Tasziló (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. Gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest, 125 l.
- Varga Zoltán (1942): *A magyar nemzet története. II. rész. A szatmári békétől. Gimnáziumok és a leánygimnázium VIII. oszt. számára.* Kiadja az Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület. Debreceni Könyvnyomda, 122 l.

1945–1989

- Benda Kálmán (1945): *Magyarország története az őskortól napjainkig. (A polgári iskolák III–IV. és a gimnáziumok III. osztálya számára.)* Szikra, Budapest, 136 l. (Ideiglenes történelemtankönyv-sorozat I. kötet. Szerk.: Feuer Klára – Kosáry Domokos)
- Kosáry Domokos – Mérei Gyula (1945): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. (A gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középkorok és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára.)* Szikra, Budapest, 176 l. (Ideiglenes történelemtankönyv-sorozat VI. kötet. Szerk.: Feuer Klára – Kosáry Domokos)
- Varga Zoltán (1946): *A magyar nemzet története. II. rész. A szatmári békétől. Gimnáziumok és a leánygimnázium VIII. oszt. számára.* Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület, Debreceni Könyvnyomda, 129 l.
- Iván János (1947): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. (A katolikus gimnáziumok és leánygimnáziumok VIII., a líceumok és leánylíceumok IV. osztálya számára.)* Szent István Társulat, Budapest, 118 l. (A Szent István Társulat tankönyve. Szerk.: Balogh Albin)
- Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Feuer Klára – Zsigmond László (1948): *Történelem a VIII. osztály számára.* VKM, Budapest, 255 l. (Általános iskolai tankönyvek)
- Hanák Péter (1950): *Egyetemes történelem IV. rész. (A legújabb kor története)* Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 159 l.
- Hanák Péter (1950): *Egyetemes történelem (Legújabb kor, 1918–1950) IV. oszt.* Tankönyvkiadó, Budapest, 131 l.

- Szamuely Tibor – Kiss Aladár – Urbán Aladár (1950): *Egyetemes történelem a gimnázium IV. osztálya számára*. Szerk. Szamuely Tibor. Tankönyvkiadó, Budapest, 228 l.
- Lukács Lajos (1952): *A magyar nép története III. rész. (1849-től napjainkig)* Tankönyvkiadó Budapest, 308 l.
- Kiss Béla – Petrik János – Vörös István (1957): *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára*, Tankönyvkiadó Budapest, 142 l. (7 kiadás);
- Incze Miklós (1958): *A magyar nép története, IV. rész. (1919 – 1948)* Ideiglenes tankönyv jegyzet gyanánt, Tankönyvkiadó Budapest, 58 l.
- Almási János – Borsányi Károly – Pamlényi Ervin – Ránki György – Szamuely Tibor (1960): *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 280 l. (Az 1965-ös átdolgozás után 359 l.) (8 kiadás).
- Csiszér Béla – Sári Gusztáv (1966): *Történelem az általános iskolák 8. osztálya számára*, Tankönyvkiadó Budapest, 208 l. (Az 1965-ös átdolgozás után 200 l.) (18 kiadás)
- Balogh Endre (1968): *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára*, Tankönyvkiadó Budapest, 316 l. (1975-ös átdolgozás után 336 l.) (14 kiadás);
- Petrik János (1971): *Tanári kézikönyv az általános iskolák 8. osztályában*, Tankönyvkiadó Budapest, 326 l.
- Balogh Endre (1972): *Tanári kézikönyv a középiskolák IV. osztályában*, Tankönyvkiadó Budapest, 387 l.
- Balogh Endre – Mann Miklós (1982): *Történelem a szakközépiskola IV. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 231 l.
- Jóvérné Szirtes Ágota (1982): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. A legújabb kor története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 229 l. (7 kiadás)
- Bíró Ferencné (1984): *Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 8. osztálya számára, I. kötet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 198 l. (6 kiadás).
- Jóvérné Szirtes Ágota (1989): *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára 1914–1945*. Tankönyvkiadó, Budapest, 174 l.

IRODALOM

- Ablonczy Balázs (2010): *Trianon-legendák*. Jaffa Kiadó, Budapest
- Albert B. Gábor (2004): A történelmi tudat alakulása a Kádár-korszak egyes általános és középiskolai történelem-tankönyveiben. In: *Uő: Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 7–64.
- Albert B. Gábor (2006): *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelem tankönyvek a Horthy-korszakban*. Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont, Pépa.
- Albert Gábor (2002): A Trianon-kép megjelenítése a Horthy-kor középiskolai történelem-tankönyveiben (1924–1934 között). In: Szabolcs Ottó (szerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 11*. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, 62–100.
- A magyar békeszerződés*. M. kir. Külügyminisztérium, Budapest, 1920. 86 p.; *A Magyar Békeszerződés és a becikkelvező törvény szövege és magyarázata*. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Alkér Ádám – dr. Ambrózy Gyula – dr. Danilovics Pál – dr. Lukács Simon – dr. Nyulázi János – dr. Pap Dezső – Sipos Árpád. Ordo Törvény és Rendeletár, Budapest, 1921. VIII + 333 + [3] p. különálló színes térképmelléklet (Az „Ordo” Törvényára 4.).
- Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. Összeáll., szerk. és a bev. tanulmányt írta: Antall József. A tantervelmélet forrásai 7. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1986.
- Ballér Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon. (A tantervelmélet forrásai 17.)*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Balogh Róbert (2011): Trianon az általános iskolai tankönyvekben 1945–1988 In: Antos Balázs – Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből: a III. modern kori magyar történelmi Phd-konferencia tanulmányai* [SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola], Szeged, 281–288.
- Balogh Sándor, Birta István, Izsák Lajos, Jakab Sándor, Korom Mihály és Simon Péter (1978): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- Cartledge, B. (2016): *Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével*. Rubicon, Budapest
- Cholnoky Jenő (1920): Magyarország földrajzi helyzete. Dr. Cholnoky Jenő előadása a Szabad Lyceumban 1919. december 11—12.-én. *Néptanítók Lapja*, 53. évf. 15-17. sz. (ápr. 22.) 4–9.
- Cholnoky Jenő (1921): Európa országainak új határai. *Néptanítók Lapja*, 54. évf. 48-52. sz. (dec. 22.) 8–10.
- Dévényi Anna (2013): Bűnbakból vádló, vádlóból bűnbak. Ellenségképek a 20. századi magyar történelem-tan-könyvekben Mohács, Világos és Trianon példáján. In: Eröss Zsolt és Vonyó József (szerk.): *Bűnbakok a történelemben*. Kronosz, Pécs, 96–112.
- Dévényi Anna – Gözsy Zoltán (2014): Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához. In: *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványi 12. Pécs, 145–166.
- Fischerné Dárdai Ágnes és Kojanitz László (2007): A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig. *Új Pedagógiai Szemle*, 57.1. sz., 56–69.
- Glatz Ferenc (1990a): Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. In: *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Budapest.
- Glatz Ferenc (1990b): Történelemtanítás és az új történelemszemlélet [1988]. In: Glatz, 1990a, 320–330. o.
- Gözsy Zoltán – Dévényi Anna (2011): *A szocialista tankönyvek*. In: A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai. Pécsi Tudományegyetem BTK. Letöltés: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/a_szocialista_tanknyvek.html (2020. 12. 04.)
- Gunst Péter (1995): *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Gyarmati György (2011): *A Rákosi korszak*. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTTL – Rubicon, Budapest.
- Heckenast Gusztáv – Incze Miklós – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György (1953): *A magyar nép története*. Rövid áttekintés. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.
- Herber Attila (2010): A történelmi tudat formálásának eszköztára a rendszerváltás előtti tankönyvekben. *Történelemtanítás*, 45. (Új folyam I.) 4. sz. Letöltés: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/12/herber-attila-a-tortenelemi-tudat-formalasanak-eszkoztara-a-rendszervaltas-elotti-tankonyvekben-01-04-03/> (2020. 11. 12.)
- Herber Attila (2014): *A történelmi kánon paradigmarendszerének alakulása és változatai a magyar középfokú oktatásban, a hatvanas–hetvenes években*. Témavezető: Kardos József. Doktori disszertáció, ELTE BTK. Letöltés: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/herberattila/diss.pdf> (2020. 11. 09.)
- Hidas Gábor (2006): *A bezúzástól a HunDidac díjig*. (Egy középiskolai történelmi atlasz története). *Geodézia és Kartográfia*, 58. évf. 5. sz. 31–37.
- Imre Sándor (1912): *Nemzetnevelés*. Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest.
- Karácsonyi János (1916): *A magyar nemzet történelmi joga. Hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig*. Szent László Nyomda Rt., Nagyvárad.
- Karácsonyi János (1921): *Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kardos József (1979): Korona és koronaeszmé. *História*, 2. évf. 3. sz. 17–19.
- Katona András (2010) A revízió ígézetében: Trianon tanítása a Horthy-korban. *Duna-part*, 12. 2. sz., 108–119.
- Katona András (2010): A Trianon-kép változásai az utóbbi háromnegyed évszázad történelemtankönyveiben. In: Kaposi József és Katona András (szerk.): *Fortiter et constanter. A hetvenesztendős Závodszy Géza köszöntése*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2010. 201–216.
- Katona András (2014): Szarajevótól Trianonig. Az első világháború és következményei a Horthy-korszak történelemtankönyveiben. *Könyv és Nevelés*, 16. 4. sz., 33–53.
- Katona András (2015): Szarajevótól Trianonig II. Az első világháború és következményei a pártállami történelemtankönyveiben (1945–1956). *Könyv és Nevelés*, 17.4. sz., 74–93.
- Katona András (2015): Szarajevótól Trianonig III. Az első világháború és következményei a pártállami történelemtankönyveiben (1956–1980-as évekig). *Könyv és Nevelés*, 18.1. sz., 61–84.
- Katona András (2016): Szarajevótól Trianonig IV. Az első világháború és következményei a rendszerváltozást megelőző és követő évek történelemtankönyveiben. *Könyv és Nevelés*, 18.3. sz., 43–76.
- Katona András (2010): Trianon tanítása tegnap és ma (1945–2010). *Duna-part*, 12.3. sz., 67–82.

- Klebelsberg Kuno (1928): *Neonacionalizmus*. Athenaeum, Budapest. Letöltés: <http://mek.oszk.hu/09800/09852/09852.htm#27> (2020. 03. 25.)
- Klebelsberg Kuno (1929): Az a sokat emlegetett kultúrfölény. *Pesti Napló*, **80**. 175. sz., aug. 4. 1.
- Kmety Károly (1926). *A magyar közjog*. [Hatodik kiadás.] Grill, Budapest.
- Kornis Gyula (1930): *Kultúra és nemzet*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kovács Emőke (2006): A gimnáziumi történelemtankönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között. *Educatio*, **15.3.** sz., 630–644.
- Laurentzy Vilmos (1921): *Történelmi érettségi segédkönyv*. Rothberger – Weiss Nyomda, Budapest
- Mályusz Elemér (1931): *A népiség története*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 237–268.
- Mód Aladár (1948): *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. [Negyedik, bővített kiadás.] Szikra, Budapest.
- Molnár Erik (szerk., 1964): *Magyarország története I-II*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Molnár János, Orbán Sándor és Urbán Károly (szerk., 1985): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Kossuth, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Budapest. (*Társadalom és oktatás*) Letöltés <http://mek.oszk.hu/08200/08289/08289.pdf> (2020. 11. 05.)
- Ortega y Gasset, J. (1938): *A tömegek lázadása*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Probáld Ferenc (2017): A földrajz tantervi helyzetének változásai. *Iskolakultúra*, **27**. 1-12. sz., 49. o. Letöltés: <http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/21891> (2020. 11. 05.)
- Romsics Ignác (2020): A Trianonhoz vezető út. Historiográfiai áttekintés. *Magyar Tudomány*, **181**. 6. sz., 727–737.
- Romsics Ignác (2011): *Clio búvólejtében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (2005). *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sándor Tamás (2008): Tankönyveink a Magyarországi Tanácsköztársaságról. *Könyv és Nevelés*, **10**. 1. sz.
- Salamon Konrád (2008): *Ez volt a 20. század*. Auktor Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gyula (szerk., 1959): *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából (1919-1931)*. Tankönyvkiadó, Budapest. (*Neveléstörténeti Könyvtár*)
- Somlai Katalin (2002): Trianon a marxista történetírásban. *Limes*, **15.2.** sz., 51–62.
- Szabó Károly (2006): Tankönyvek és tárgyilagosság. Trianon megítélése három korszak középiskolai történelem tankönyveiben. *Könyv és Nevelés*, **8**. 2. sz. Letöltés: http://epa.oszk.hu/01200/01245/00030/szk_0602.htm (2020. 10. 14.)
- Szabó Károly (2010): Trianon kép változása középiskolai történelem tankönyveinkben a 20-as évektől napjainkig. *Könyv és Nevelés*, **12**. 2. sz. Letöltés: <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-nevelés/trianon-kep-valtozasakozepiskolai-tortenelem-tankonyveinkben-20-as-evektol> (2020. 10. 14.)
- Szekfü Gyula (1923): Az utolsó fejezet. *Napkelet*, **1**. 4. sz., 299–311.
- Szőke András (2004): Az apostolok jogán? In: Albert B. Gábor (szerk.): *Tudatformálás vagy tudattorzítás?* Kölcsey Intézet, Budapest, 65–85.
- Turbucz Dávid (2016): *A Horthy-kultusz*. Magyar történelmi emlékek. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Ujváry Gábor (2014): „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs – Budapest. (*Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok*)
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vonyó József (2015): Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Akadémiai doktori értekezés. Pécs. Letöltés: http://real-d.mtak.hu/843/7/dc_1033_15_doktori_mu.pdf (2020.03. 23.)
- Vonyó József (2018): *Gömbös Gyula és a hatalom*. Kronosz, Pécs.
- Závodszy Géza (1993): Nemzeti előítéletesség és nacionalizmus. Sztereotípiák, előítéletek a magyar történelemtankönyvekben (1949–1989). *Iskolakultúra*, **3**. 15–16. sz., 7–14.